

Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks Asumisaastad 1951–1954

Jaan Undusk*

Jaan Krossi kirjanikutee algusele on siiaaani heidetud vaid lünklikku valgust. Nii Kross ise kui ka tema bio- ja bibliograafid on suutnud põlistada mulje, et kirjaniku eluloos haigutab enne 1950. aastate keskpaika – iseenesest ju andeka sõnaseadja – üsna juhusliku loometegevuse hõrendik, mille ületamist tähistas eesti luuleuuenduse suur pauk 1958. aastal ehk esikkogu „Söerikastaja“ ilmumine. „Krossi esimene tulemine oli nagu prahvatus, järsk, pateetiline ja jõudu täis jooks Eesti parnassile ... [– – –] Neis [„Söerikastaja“ luuletusis] on partei XX kongressi, uudismaade hõlvamist, väärtuste ümberhindamist ja värsked maailmatuuli, Voltaire'i ja Majakovski vajalikkude vaimuvirgumist.“¹ See Jaan Kaplinski sõnastatud järemlulje aastast 1973 on tänaseks juba kirjanduslugude kinniskoht. Selle kohaselt astus Kross eesti nõukogude kirjandusellu just siis, kui talle selleks väärikas võimalus anti, Stalini isiku kultuse hukkamõistule järgnenud poliitilise sula ajal. Järeldus on õige ja ühtlasi puudulik, sest Kross püüdis kirjandusse jõuda juba märksa varem ja hoopis teisel moel, kui see hiljem välja kukkus. Aga vaadelgem asju järjekorras.

Senituntud lootetekste

Aastail 1935–1940 avaldas Kross ajakirjanduses mõned proosapalad ja üheksa luuletust, enamiku neist koolinoorsoo häälekandjas Tuleviku Rajad, ent paar näidet ka juba Tänapäevas. Arutleva proosa avaldamisega oli ta algust teinud 1938. aastal ning 1940–1941 ilmus perioodi lõpetuseks Noorte Hääles – mille kaastööliseks ta tollal oli – kolm lühikest teatriarvustust. „Vahelugemiste“ teisest osast (1976) leiame 1941. aastaga dateeritud rahvuspoliitilise essee Kristian Jaak Petersonist, mis tollal muidugi trükki ei läinud.² Siis tuli neliteist aastat pausi. Uuesti astus Kross lugeva avalikkuse ette 1954. aastal rahvusvahelise Stalini rahupreemia pälvinud Bertolt Brechti luuletuste tõlkijana 1955. aasta augustikuu Loomingus, seda väidetavalt oma noorpõlvvetutava Ralf Parve kutsel.³ Sama ajakirja oktoobrinumbris ilmus esimese oma luuletusena „Meremehe kast“, novembris aga samuti Parve mahitatud Aleksander Bloki „Sküütide“ tõlge. Järgmise aasta esimesse Loomingusse tõlkis Kross oma vana kiindumust Heinrich Heinet (huvi Heine vastu oli juba ülikoolipäevil tekitanud hilisem rahvusvahelise kuulsusega münditeadlane Leo Mildenberg⁴) ning osales ühe põhitõlkijana Heine siiaaani mahukaima eestikeelse luulevalimiku, „Luuletuste ja poemide“ (1956) väljaandmisel. Nõnda oli uus algus tehtud.

* Jaan Undusk (1958), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia liige, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn, jaan@utkk.ee

¹ J. Kaplinski. Jaan Krossi teine tulemine. – Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingsusse. Koost. E. Laanes. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2005, lk. 21.

² Selle kohta vt. J. Kross. Kallid kaasteelised. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2003, lk. 44.

³ R. Parve. Kiindumused. Pilte ajast ja inimestest. Eesti Raamat, Tallinn, 1972, lk. 202–203. Vt. ka R. Parve. Minu aeg. Kirjandusloolised vestlused. Küsinud ja üles kirjutanud J. Urmet. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2010, lk. 97.

⁴ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 44–46; Krossil puudusid teated Mildenbergi edasisest saatusest, kuid täna on neid Internetis ohtralt.

Et Kross vahepealse ajal, mis möödus muu hulgas Saksa (1944) ja Nõukogude võimu aegsetes vangimajades (1946–1947) ning seejärel Komimaa vangilaagris (1947–1951) ja Siberis asumisel olles (1951–1954), ikka edasi oli luuletanud, see selgus tema ilmuma hakkavatest kogudest, kus kalevi alt toodi välja märksa varasemaid värse. „Söerikastajas“ moodustab asumisega lõppeva perioodi luule rohkem kui kolmandiku tekstidest ning varasemaid impulsse põimib sisse veel ka näiteks „Vihm teeb toredaid asju“ (1969).

1971. aasta valikkogu „Voog ja kolmpii“ esimene tsükkel „Eilne mees väljas“ andis juba ulatusliku sissevaate luuletaja õpiaastaise, niisiis varem käsikirja jäänud värssidesse, mida vahepeal oli tükati ilmunud küll ajakirjanduses. Lisaks sellele tekkis selles kogus ühe „Söerikastaja“ luuletuse („Kiri“) alla seni puudunud aastaarv (1951), mis paigutas teose hoopis kõnekamasse asumisaja konteksti. Seda valikut täiendas palju hiljem „Kogutud teoste“ luulekõide (2005), mis ilmus samal aastal iseseisva raamatuna pealkirja all „Luule“; see ei pakunud küll midagi uut käsikirjalisest varamust, aga noppis kokku seni üksnes ajakirjandusse või „Vahelugemiste“ esimesse ossa (1968) ununenud tekste.

Kõige selle põhjal on vormunud ettekujutus Krossist, kes oma vangilaagrite- ja asumisperioodil ei katkestanud küll lüürika kirjutamist, kuid kel mingeid selgemaid kirjanduslikke sihte tol raskel ajal siiski olla ei saanud. Oma 1980. aastal kirjutatud (ja 1997 koos väheste muudatustega taastrükitud) eluloos jutustab Kross ise, et oli Eestist äraolekul „pisut luuletanud ja värse tõlkinud ning selle materjali avaldamine sai mõne aasta jooksul teoks“. Tähtsamgi veel on seik, et sealsamas paigaldab Kross oma kirjanikuks saamise verstaaposti, kanoonilise märgi iga tulevase krossiaana tarvis: „Nähtavasti oligi heasoovlikkus, millega mu esimesed taasavaldumised vastu võeti, otsustavaks mu lõplikul kirjandusele pühendumisel.“⁵ Võib-olla oli see tollal ausalt öeldud, aga võib-olla ka osalt vajadus jätta hüvasti millegagi, mis sai teoks verstaaposti-eelsetes pürgimustes.

Laenan sillaehituse korras laused Märt Väljataga mitmeid uudseid rõhke sisaldavast järeلسõnast, mis siinkohal väljendab – küll täpse reservatsiooniga – vist üldiselt omaksvõetud, ehkki piisava järelkontrollita teadmist: „Näib, et kui mitte varem, siis pärast Stalini surma asumiselt kodumaale tagasi pöördudes otsustas Jaan Kross siduda oma tuleviku kirjandusega. Selleks tuli tal „legaliseeruda“ nõukogude luuletajana, mis omakorda nõudis üsna järsku muutust luulelaadis.“⁶ Haarakem kinni just sellest targast mõõndusest „kui mitte varem“ ning heitkem kiirpilk Krossi mälestustele. Seal kõneldakse näiteks 1942. aastal alustatud romaanist oma ema elu ainetel, mis jäi pärast kolmandat peatükki soiku; ühest asumisaegsest kirjast emale selgub, et ettevõtmine toimus Selma Lagerlöfi „Gösta Berlingi saaga“ mõju all.⁷ Suures formaadis kirjutuskatse on igal juhul tähelepanuväärne. Veelgi tähelepanuväärsem on 1947. aastal Patarei vanglas, vististi veel lahkunud kongikaaslase Heiti Tälviku õilsas auras paberossihülssidele kirjutatud lühipoem „Hinge sünd“, ent mitte niivõrd teksti enda, kuivõrd selle valmimist saatnud *day-dream*’i tõttu: „... kujutlesin vist ka silmapilguks, kuidas kord tuleb aeg, kui s e e k õ i k on siin õnnelikult möödas ja kuidas ma seda, „Hinge sündi“, kirjandusõhtul „Estonia“ kontsertsaalis ette kannan ja kuidas seda hääletu huviga kuulatakse.“⁸ See on kahtlemata nägemus kirjanikuks saamisest, võimalikust eneseteostusest luuletajana.

Loomingulisest tegevusest asumisajal Kross suuremat ei vesta, kõige kõnekamaks jääb vist mõru teade „armeenia lahenduse“ luhtumisest, see tähendab, nurjunud katse sokutada Eestis võõra nime all trükki oma tõlkeid A. Bloki loomingust.⁹ See osutab nii tõlketööle kui

⁵ J. Kross. Autobiograafia. – J. Kross. Bibliograafia. Koost. V. Kabur, G. Palk. Bibliotheca Baltica, Tallinn, 1997, lk. 7.

⁶ M. Väljataga. Järeلسõna. – J. Kross. Luule. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2005, lk. 546.

⁷ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 67–73; Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 24. V 1952 (eravalduses). „Gösta Berlingi“ mõjutusel oli Kross ka juba varem alustanud üht „fantastilist romaani“ (J. Kross. Vahelugemised. Eesti Raamat, Tallinn, 1968, lk. 92).

⁸ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 219.

⁹ Vt. J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 405–406.

ka ihale leida avalikul kirjandusmaastikul kas või anonüümne koht. Meenutatakse veel asumisaegset švejkiliku romaani kavandit, mis jäi isegi kavandina paberile panemata,¹⁰ trükitakse ära mõni neil aastail sündinud värsskiri ja luuletus. Kõige sügavama mulje jätab siiski asjaolu, et asumiselt Tallinna tagasi jõudes ei hakka Kross otsima töökohta mõnes ametis, vaid näeb esmast ülesannet oma juba olemasolevate luuletuste üleskirjutamises ja valitsevale maitsele sobiva valiku kokkupanekus.¹¹ Lisaks võtab ta vastu muid kirjanduslikke, sealhulgas tõlketöid. Ja kõige selle juurde sedastus: „Mul oli mu luuletajakutsumus. Ma olin sellest küllalt kaua ilma olnud, et seda nüüd tõsiselt võtta ...“¹² Seda saab ajaliselt tõlgendada nii või naa, kutsu- muse algust see ei fikseeri. Aga märgid näikse pigem osutavat, et kutsumus ei sündinud mitte Nõukogude Eestisse tagasi jõudmise ja hea vastuvõtu ajal, vaid teatavas mõttes isegi h o o - l i m a t a sellest, et oldi siin viimaks tagasi, omaenese rahva seas, keda Kross ju – mida on iseenesest üsna ehmata- v lugeda – süüdistab „kõige labasemais pattudes ja küündimatustes“.¹³

Asumise abitegur

Järgnevalt püütaksegi osutada asjaolule, et kirjanikuks saamise kavatsus küpses Jaan Krossil juba enne Eestisse tagasi jõudmist, sunnitud asumisaastail, ja võib-olla et just asumisaastate erilises õhustikus, mis ju pärast vangilaagrit tähendas ikka teatavat psühholoogilist lõõgastumist, eneseni jõudmise rahu, aga tõi ilmselt kaasa ka terava kultuurilise nälja ja üksiolekutunde, kus päästevahendiks sai lõppeks kirjanduslik tegevus – olgu või paar tundi pärast füüsiliselt rasket päevatööd. Veelgi enam, on põhjust arvata, et juba Siberis – ja just Siberis – tegi Kross eriliselt intensiivseid kirjandusliku „legaliseerumise“ katseid (kui tarvitada Väljataga mõistet), mida hiljem pärssis vahetu kokkupuude üsnagi pettumusliku ENSV tegelikkusega. Ja kolmandaks, pisut tasasem järelendus: juba kaua enne 1960. aastate teist poolt võiks olla tajutav kirjaniku loomupärane tung eepilis-dramaatilisse kujutusviisi, mis lööb mõrasid tavapärasesse arenguskeemi Krossi kui lüüriku ümberkasvamisest eepikuks alles oma loomingu teises faasis. Juhani Salokannel ongi Krossi pidanud loomult „dramaatilise proosa kirjutajaks“.¹⁴

Uut valgust Krossi kirjanikuks saamisele heidab tema asumisaegne ja sellele vahetult järgnev kirjavahetus Huko Lumeti ja Alma Vaarmaniga aastail 1951–1954, mis on käesolevas ja kahes järgnevas Tuna numbris publikatsioonina kokku pandud mitmes eri fondis leiduvaist ürikuist. Krossi kirjad Vaarmanile asuvad Rahvusarhiivi Alma Vaarmani fondis, sealsamas on ka Lumeti esimene kiri Vaarmanile.¹⁵ Ülejäänud kirjad on enamasti pärit Eesti Kultuurilooli- sest Arhiivist, kuhu need 1985. aastal annetas Lumeti klassivend Westholmi gümnaasiumist, agronoom Leo Kents (1908–2001).¹⁶ Krossi värsskiri Vaarmanile (2. V 1951) ja Vaarmani kolm kirja Krossile (augustist ja septembrist 1954) asuvad erakätes. Seda kolmetist kirjavahetust tsiteeritakse põhitekti sulgudes antud kuupäevade järgi. Selles mainitakse ja niisiis ka ergutatakse tänast lugejat otsima Krossi esimesi suuremahulisi teoseid 1950. aastaist, mida ta oma mälestustes ei puuduta, aga mida siinkirjutaja käsikirjas lugeda on saanud.

Lisaks kasutatakse muid arhiivis või siiani eravalduses leiduvaid kirju ja dokumente, mis täpsustavad ja korrigeerivad ka Krossi mälestustes kirjapandut: Krossi ja Vaarmani kirjavahetust kirjaniku ema Pauline Krossiga, Krossi kirjavahetust oma esimese naise Helga Pedusaar-Krossi ja tulevase teise naise Helga Roosiga (alates 1954 Kross), samuti viimase

¹⁰ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 374, 393, 395.

¹¹ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 459, 461.

¹² J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 491.

¹³ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 491.

¹⁴ J. Salokannel. Jaan Kross. Tlk. P. Saluri. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2009, lk. 449.

¹⁵ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 222. ja ERAF, f. 9593, n. 1, s. 233.

¹⁶ KM EKLA, reg. 1985/88. Kents mainib oma „sõpra Hugot“ koolipõlve kirjatöös „Rännak Valgejõe laanes“ (Noorusmaa 1926, nr. 12, lk. 330–333).

kirju Krossi emale, Krossi kirju Villem Raamile, Vaarmani kirjavahetust kodustega jm. Neile ürikuile viidatakse joone all. Seda mahukat kirjalasu on loetud pisteliselt ja kõik pole olnud ka kättesaadav; niisiis jääb põhjalik läbivaatus tulevase biograafi teha. Ent ühtlasi sundis end kogu selle kirjavahetusega tutvudes peale mõte, et hädavajalik oleks Krossi liiga hilja alustatud ja võidujooksus tervisega sündinud „Kallite kaasteeliste“ (I–II, 2003 ja 2008) nioelda kriitiliselt kommenteeritud editsioon: see palju tsiteeritud mälestusteos, mis talletab kultuuriloolisse mällu hiilgavaid episoode ja ajastute autentset atmosfääri, on ühtlasi täis pisikesi ja mõnikord üldsegi mitte nii tähtsusetuid faktilisi vääratusi. Krossi mälestused on elulooromaan, mida keegi muidugi ümber kirjutama ei hakka. Aga kommentaarid oleksid teose biograafilist tähtsust arvestades siiski aeg-ajalt vajalikud. Olgu siinkohal näiteks toodud vaid Krossi memuaaride üks asumisaegseid kõrvaltegelasi, „kunstnik“ nimega Reinart Klapp, kellelt „reprodutseeritakse“ isegi venekeelne visiitkaart ja keda Kross kahtlustas hiljem nuhi ametis. See värvikas „hudožnik ot slova hudo“ (*à la* „kunstnik sõnast kõnts“), enda tunnistust mõõda Pallases õppinud mees, kandis tegelikult nime Modestus Plakk.¹⁷

Jaan Kross oli Komi alal asuvast Inta söekaevanduslaagrist vabanenud 12. veebruaril 1951 ja saadetud seejärel asumisele Krasnojarski kraisse. Esiialgu pidi sihtkoht olema Apano-Kljutši küla,¹⁸ hiljem sai lõpp-punktiks Abani asula. See ei tähendanud mitte ainult teekonda 66. laiuskraadilt 56-ndale ehk põhjapolaarjoonelt nii umbes Glasgow'sse, vaid ka 60. meridiaanilt 96-ndale ehk nii umbes Ida-Iraanist läbi Pakistani ja India suisa Birma (Myanmari) pealinna, linnulennult enam kui 2200 kilomeetrit, rongiga sõites muidugi palju rohkem. Ja seda Siberi südatalvel. Kummalisel kombel ei mäleta Kross selle peamiselt loomavagunis sooritatud hiidsõidu kestust ega suurt midagi, mis selle vältel juhtus. Küllap on see märk absoluutsest vaimsest nullseisust, sest „lähetus“ Siberisse pidi ju saama eluaegne. Nii et millal ta 1951. aasta kevadel täpselt Abanisse jõudis, pole memuaarides kirjas. Aga kirjas on, et ta läbis reisi viimase etapi ehk 60 kilomeetrit Kanskist Abanisse juba ühes veoautos koos Alma Vaarmaniga, mis tähendab, et need kaks jõudsid päralt üheaegselt. Ja on säilinud Vaarmani kiri kodustele 4. aprillist 1951, milles too teatab, et on pärast kolmekuist tapiteekonda Eestist maabunud viimaks Abanis.¹⁹ Selsamal päeval saatis Kross oma emale kirja sama teatega: „Lõppudelõpuks istun paigal.“ Ja selle juurde midagi väheusutavat, mida kõik maailma emad sel puhul ootavad: „Tuju on mul suurepärase.“²⁰ Seega hakkas Krossi elu Abanis pihta 1951. aasta aprilli algul ja selle kuuga võib dateerida tema esimese kirja Vaarmanile, nimelt omalaadi „tööpakkumise“. Kross oli kiiresti leidnud üsnagi mugava tööotsa Budjonnoi-nimelise kolhoosi aiatööbrigaadis (vt. tema värsskiri Vaarmanile 2. V 1951) ja ulaluse aadressil Sovetskaja 38, otse peatänaval;²¹ Vaarman toimetab töökoha otsinguil omasoodu edasi. Aga kui Kross üsna varsti keeldus minemast taigasse metsatöödele, mida pidas tervisele ohtlikuks, kaotas ta ka oma korteri kolhoosi aseesimehe majas ning võttis arvatavasti alates 15. juunist 1951 artelli „Noor käsitöeline“ telliskivivabrikus vastu uue töökoha, mis oli füüsilises mõttes esiotse juba tõeline ülejõukatumus.

Umbes samal ajal algabki tema kooselu Vaarmaniga majas, õigemini küll onnis,²² mille aadress oli algul Kustarnaja 9 ja alates 1952. aasta kevadest millegipärast Kustarnaja 15.²³ Emale saadetakse esialgu teele üksnes eufemistlikud read, kust majakaaslase sugu ei selgu: „Võtsime nüüd siis ühe teisega kahe peale väikese majahüti ...“²⁴ Kui kitsalt seal koos elati,

¹⁷ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile arvatavasti 1952. aasta lõpust (eravalduses); Jaan Krossi kiri Helga Krossile 10. III 1952 (eravalduses). Vrd. J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 356–358, 440–443.

¹⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 29. IV 1951 (eravalduses).

¹⁹ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 229.

²⁰ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 4. IV 1951 (eravalduses).

²¹ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 30. IV 1951 (eravalduses).

²² Vt. Helga Roos esimese kiri Jaan Krossile 4. X 1952 (koopia eravalduses).

²³ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 23. III 1952 (eravalduses).

²⁴ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile, juuli 1951 (eravalduses).

pole aru saada, aga vähemasti oma toanurk paistab Krossil olevat. Võimalik, et see kooselu sai alguse näiteks 25. juulil 1951 (esimene tähtis kuupäev Vaarmani majandusvihikus „Krossi majapidamine Abanis 1952–53“) ja kestis ligi kaks aastat, vastavalt Vaarmani märkele sessamas majandusvihikus: „ära kolimine 8 aprillil 1953“.²⁵ Abani tänavail võis 1953. aasta aprilli algul veel reega majakraami vedada (järgmine aasta sadas igapäiselt lund isegi mai keskel!²⁶) ja seda siis Kross ka oma pisut tolaja artellist laenatud hobuse Mongoliga tegi, sest ühtäkki oli temast saanud kinnisvaraomanik.

Nimelt oli ta 1952. aasta sügisel tutvunud sealsamas Krasnojarski kraisis Ozjornojes asumisel viibiva Helga Roosiga, kellest sai sammhaaval tema teine naine. Nii oma esimese ja nüüd juba temast lahutunud naise Helga Pedusaar-Krossi nõuandel – ühtlasi tema Tallinnast saadetud rahaga – kui ka oma varstise teise naise tungival pealekäimisel ostiski Jaan Jaani poeg Kross vahetult pärast Jossif Vissarionovitš Stalini surma 20. märtsil 1953. aastal Vassili Petrovitš Prokofjevilt 2500 rubla eest ühekorruselise maja pindalaga 16 ruutmeetrit (pluss esik) aadressil Gontšarnaja tänav 7, otse Abani järve kaldal, mille juurde kuulus vähemasti muldonnist laut ja 200 ruutmeetrit õuepinda.²⁷ Seal seadis ta end Helga number kahega sisse ning julges emale isegi ketserlikult kõrva sosistada, et nii hästi kui siin pole ta end oma elus võib-olla et kunagi varem kusagil tundnud.²⁸ Veidi rohkem kui aasta hiljem, 17. juunil 1954 läks sõit lahti juba Eesti poole.²⁹

Mõlemal Siberi-aegsel kaaslannal, nii Alma Vaarmanil kui ka Helga number kahel, näis olnuvat oma osa Krossi kirjanikuks-saamise mõtte teostumisel. Kaudsemalt, aga mitte vähem jõuliselt aitas sellele kaasa ka Krossist juba distantseeruv Helga number üks, kes saatis Siberrisse kastitáite kaupa uusi ja vanu raamatuid.

Vaarmani efekt

Kirjaniku esmane vaimne ülesturgutamine tuleb vist siiski kanda ausa ja allaheitmatu kommunisti Alma Vaarmani (1902–1992) arvele. Ehkki Kross pühendab oma mälestustes temale mitmeid värvikaid lehekülgi, ei too ta Vaarmani rolli siiski vist esile nõnda markantsena, nagu see asumisajal tema elus ilmselt oli. Vaarmani enda elu oli kulgenud suurte tõusude ja mõõnadega, nii-õelda vaheldumisi kongis ja salongis. Sündinud Dvigateli vabriku vasevalaja suures peres, kaotas ta isa juba 14-aastaselt ja oli kompartei liige 1922. aastast, nagu ta oma dokumentidele uhkelt kuni surmani alla kirjutas. Kommunistid olid ka tema kaks varalahkunud venda-punakaartlast. Aastad 1923–1929 veetiski Alma kommunistina vanglas, 9. juunil 1929 siirdus aga salaja Nõukogude Liitu, kus ta samal sügisel suunati rahvusvahelisse Lenini kooli. Sellesse esoteerilisse punaõppeasutusse minekul nõuti nimevahetust ja nõnda saigi Alma Vaarmanist kuni aastani 1957 ametlikult Elsa Silber. 1930. aastal abiellus ta saksa kommunisti Walter Knöppfel-Grodeniga (hukkus arvatavasti 1944), 1932. aastal sündis neil poeg Villu Silber (suri 1984). Pärast kooli lõputöö esitamist 1931. aastal läks Elsa-Alma Krimmi suvitama, sealt tagasi tulles heideti ta aga parteist välja. Siiski sai ta 1931–1937 tööd NSVL teedekomissariaadi kaadriinspektorina, niisiis küllalt kõrgel kohal, 1934. aastal taastati tema parteilisus, 1937. aastal ta arreteeriti ja visati taas parteist välja.³⁰ Mis seejärel toimus, seda on püütud kas tahtlikult või tahtmatult hägustada. Oma käsikirjalises eluloos Vaarman

²⁵ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 12, l. 10.

²⁶ Helga Roosi kiri Pauline Krossile 17. V 1954 (eravalduses).

²⁷ On säilinud müügileping (*запроданная записка*, eravalduses). Maja hinnale lisandus 1442 rubla kindlustusmaksu. Lauda kohta vt. Helga Roosi kiri Pauline Krossile 14. VII 1953 (eravalduses).

²⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 1. V 1953 (eravalduses, siin ka majapidamise täpne skeem).

²⁹ Telegramm Helga Roosi sugulastele Tallinna (eravalduses).

³⁰ A. Vaarman. Elulugu (1972). – ERAF, f. 9593, n. 1, s. 1.

sellest vaikib, „Eesti kirjanike leksikoni“ järgi vabastati ta vanglast juba mõne aasta pärast.³¹ Kuid see pole tõsi. Ühes oma Siberist saadetud kirjas Krossi emale ütleb Vaarman ise, et tema poeg oli „viie aastane kui meid lahutati, mina läksin 10 aastaks laagrisse“ ja „nägin poega jälle kui ta oli juba 14 aastane“.³² Mis tähendab, et aastail 1937–1946 viibis Vaarman vangilaagris. Teises sama aja kirjas naljatab ta, et võib end 35-aastaseks lugeda, sest on oma viiekümnest eluaastast viiosteist istunud vangis.³³ Niisama pikk karistusaeg kumab läbi Krossi mälestustest.³⁴ Arhiiviandmed kinnitavad seda: Vaarman arreteeriti 8. või 9. oktoobril 1937 (oma sünnipäeval!), mõisteti süüdi 10. augustil 1938 ning sai karistuseks 10 aastat parandusliku töö laagrit. Vladivostoki vanglast saadetigi ta 1939. aasta lõpul Krasnojarski laagrisse, kus ta töötas brigadirina metsatöödel ja teenis pühendumuse eest isegi aukirja. Karistusaja lühenedes vabastati ta vangist 8. oktoobril 1946 ning ta elas seejärel Kanskis, veidi hiljem siirdus Eestisse.³⁵ Et Tallinnas ei olnud tal see lubatud, siis seadis ta end sisse Pääskülas, aga arreteeriti korduvkaristusalusena (*повторница*) uut süüdistust esitamata 1950. aastal ja läkitati 1951. aasta algul taas Siberisse. Tagasi Kanskis, eestlaste saatustelinnas, Abanile lähimas raudteesõlmes! Siin Alma Vaarman siis kohtuski Jaan Krossiga ning arendas juhuslikult tutvusest Abanis välja eluaegse sõpruse.³⁶

Abanisse jõudis Vaarman paljalt kui püksinööp, elu tuli alustada nullist, polnud hädatarvilikke riideid ega pudrupada, väljas aga valitses veel sügav talv. Elu aitasid sees hoida pakid Eestist; tohutu tähtsuse omandasid seega lähisugulased, Vaarmanil säilinud kirjade põhjal otsustades eeskätt vend Hugo, aga samuti õed.³⁷ Muuseas, needsamad „võlad“ pidevalt Siberisse pakke saatnud lähisugulaste ees näisid kaasa mängivat Krossi teise abielu purunemisel: Tallinnasse 1954. aastal viimaks tagasi jõudnud, asus Helga number kaks seda pakivõlga korvama põllumajandusliku „teotööga“ oma õdede aialapil, mida Kross ei pidanud enam esmatähtsaks kaasa teha.³⁸ Niisiis oli Vaarmani elu lihalik pool Siberis esiotsa nõder, aga vaim siiski sitke. Kross on mälestustes jutustanud, kuidas Vaarman Abanis oma ennekuulmatute tahteavaldustega kuulsaks sai. Elu see tal lihtsamaks ei teinud. Vaarmani enda suust usub siinkirjutaja aastaid hiljem olevat meelde jätnud, et Kross seevastu oli asumisele saabudes hingeliselt üsna lootusetus seisukorras. Võib arvata, et kaheaastane kooselu ühes leibkonnas alistumatu võitlejaga aitas tulevasel kirjanikul kriisi edukalt ületada.

Ja toimus see nimelt nõnda, et Vaarman võttis Krossi oma hoole alla kui kadunud poja. Tema oma poeg Villu oli ema vangis olles ja isa Saksamaale kadudes jäänud Vene lastekodude kasvatada ning sattunud murdeas laiale teele; seda üllatavam, et ta enne ema teist Siberisse saatmist lõpetas Tallinnas kuldmedaliga venekeelse keskkooli ning astus seejärel Moskva ülikooli. Siberis sai Kross otsekuu Vaarmani asenduspojaks. Alma võttis kirja teel ühendust Krossi ema Paulinega ja andis tolele aeg-ajalt mõnuses toonis teada poeg Jaani kõigiti rahuldavast tervislikust seisundist; ainult hambavalu piinas volaskit meest mõnikord pikalt, paar korda kerged gripid ja angiin.³⁹ Kopsupõletikku jäi ta aga alles tagasi Tallinnas 1957. aasta veebruaris.⁴⁰ Alma lähtus emarolli sotsiaalsest ulatuvusest, ning üks siingi kõlanud kaasa kommunistlikud ideed: ema ei olda ühiskonnas oma isiklikust omandist lähtudes. „Mul oleks ju tõesti väga

³¹ Eesti kirjanike leksikon. Koost. O. Kruus, H. Puhvel. Toim. H. Puhvel. Eesti Raamat, Tallinn, 2000, lk. 637.

³² Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile, september 1952 (eravalduses).

³³ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 28. IX 1952 (eravalduses).

³⁴ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 372–373.

³⁵ http://www.memorial.krsk.ru/martirov/z_i_zo.htm; Tõnu Tannbergi kiri autorile 14. IV 2017.

³⁶ Oma käsikirjalises eluloos aastast 1972 ei maini Vaarman ühtegi väljasaatmist, ehkki ütleb, et tutvus 1951. aastal „Krasnojarski krai Abani külas“ Jaan Krossiga! (Vt. ERAF, f. 9593, n. 1, s. 1).

³⁷ Vt. ERAF, f. 9593, n. 1, s. 220.

³⁸ Vt. J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 522–523.

³⁹ Ise kirjutas Kross Abanist emale, et 1949. aasta jaanuaris oli teda tabanud ka üks „vägevam pasandamine“ (Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 12. V 1951, eravalduses).

⁴⁰ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 6 (A. Vaarmani kalendermärkmikud).

Alma Vaarman oma kahe pojaga: Jaan Kross ja Villu Silber. Keskel Silberi abikaasa, ees Toomas Niit. Lohusalu rand 1961. Foto: Ellen Niit. Erakogu.

heameel kui keegi mulle kirjutaks kuis mu poeg, minust kaugel olles, ennast tunneb.⁴¹

Koduperenaise eluga harjunud Pauline Kross oli pärast mehe ja poja äraviimist jäänud Tallinnas üsna täbarasse seisukorda, liiati oli ta loomult saamatuvõitu, kahtlustav ning kaldus kergesti hädaldama. Vaarmanis leidis ta tasakaalustava vestluspartneri. Kaks kadunud pojaga ema jagasid vastastikku oma muret poegade pärast ja vähemalt üks neist poegadest sai see läbi maitsta emaliku hoolekande vilju. Juba tsiteeritud esimeses kirjas Pauline Krossile ütleb Vaarman end olevat kirjutada tahtnud juba 17. veebruaril 1952, et „südamest õnne soovida sarnase poja puhul“ (19. II 1952 oli Jaan Kross saanud 32-aastaseks). Ja edasi: „Ema, kes on osand ülesse kasvatada sarnase poja, võib uhke olla, võib olla õnnelik, peaks kahtlemata tundma, et ta pole asjata elanud me planeedil. Ma olen ise ema ja kuigi ma pole suutnud kõik 20 aastat (nii vana on minu poeg) oma poega kasvatada, ei või ma kuraasitada et mul kerge oleks olnud. Nii – ma loodan, et Teie olete õnnelik ja olen selle üle südamest rõõmus.“ Veel öeldakse samas kirjas, et Jaan on „väga leplik ja harjund puudusega (igatahes väga vähe aega võttis tal see harjumus!), südamlilik ja alati (või peaaegu alati) heas tujus.“ Saame teada, et Kross ei hooli eriti Abani „seltskonnast“, istub vahetpidamata kodus, loeb ja kirjutab või ajab niisama Almaga juttu. Kui aga seltskonda juhtub minema, siis hiilgab ka seal: „Jaan on väga armastatud igal pool oma tohutu[te] teadmiste tõttu huvitavate jutuajamisega. Tal on ju imeväärne mälu: kõik mida loeb paigutab ta nagu varakambrisse, et siis kui vaja kohe võtta oleks. Ja kui arvesse võtta, et ta kõik oma vaba aja raamatuile annab siis peaks selge olema, k u i täidetud on ta ajukurud!“⁴² Vaarman tänab ema Paulinet ka pakside eest (makaronid, tallinna kilud, jahu, seapekk, suhkur, küpsised, valge niit, meestealuspuksid, seep, sigaretid), mille üle nad poeg Jaaniga nagu lapsed jõulupuu ümber rõõmustavat, ja lisab ikka leitmotiivina juurde, et selliseid pakke „ma teeks oma pojale samuti“.⁴³

⁴¹ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 16. VII 1952 (eravalduses).

⁴² Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 4. I 1953 (eravalduses).

⁴³ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 21. VIII 1952 (eravalduses).

Ühe õnnetus oli niisiis teise õnn: oma pojast lahutatult ja tegelikult ka üha enam võõrdununa võttis Vaarman kaitsva tiiva alla Jaan Krossi. Ta teeb talle süüa (ei puudu kolmekäigulised õhtueined, näiteks: roheline supp, kartulipuder koorekastmega, pannkoogid piimaga), teeb asemegi üles, peseb ja parandab ta riideid, käib turul moonu toomas. „Jaan on mehe ideaal,“ kinnitab ta Krossi emale ja kiidab poja telliskivivabrikus raske tööga tugevnevat muskulatuuri, „Lurich mis Lurich!“, liiati tööalase hoolsuse eeskujut; ühesõnaga, „tunnustatud stahanovlane“, kes täidab plaani 120–150 protsenti, nagu Kross ise naljatamisi emale raporteerib.⁴⁴ 1952. aasta suvel saigi Krossi artell „Noor käsitöeline“ Krasnojarski krairi rändpunalipu ja Kross ise mainib rahuloluga, et selles on temalgi väheke teeneid.⁴⁵

Teisalt tuleb ikka jutuks see, et Kross ei oska piisavat tähelepanu pöörata elu argisemale poolele. Jaanil on suure mehe loomus, kirjutab Vaarman ema Paulinele, „ta lööb käega igasugu maisele tühja-tähjale“, sarnaneb vähe „maise inimesega siit maailmast“.⁴⁶ See on muidugi taas turgutuseks rusuvate meeleolude käes vaevlevale emale, aga ühtlasi märguandeks, et poeg Jaani tuleb argielus järele aidata. Vaarman paistabki olevat Krossi majandusasjad üle võtnud ja need enda omadega ühendanud. Juba mainitud vihiku „Krossi majapidamine Abanis 1952–53“ esimesele leheküljele on ta hiljem kirjutanud „aruanne Krossile kui olin ta perenaine“.⁴⁷ See hakkab pihta 15. juuliga 1952 ja kestab 1953. aasta kevadeni. Võime lugeda, palju Kross palka sai, palju läks üüriks, mille peale kulus raha. Lisaks põhitoidusele ja tarbeesemele osteti ikka ka halvaad ja urjunki, mõnikord portveini, ning muidugi pidevalt mahorkat ja suitsu (eriti sigarette „Neva“; Eestist saadi lisaks „Priimat“). Muide, vastuseks ühes kirjas poja alkoholilembust kahtlustavale emale sõnab Kross, et on asumisel 11 kuu jooksul vaid neli korda mõõdukalt viina võtnud.⁴⁸ Näha on ka see, kuidas kohalikud eestlased üksteisele vajadusel pidevalt raha laenasid. Ja muidugi postipakid Eestist – need võrdsustati töötasust saadava sissetulekuga ja enamgi veel, sest sisaldasid mõnikord rohkem, kui mitmete kuude teenistus kohapeal võimaldas osta.

Selline majapidamine oli üsna mugav ja põhimõtteliselt sama malli järgi toimetas Kross ka oma järgmistes kooseludes: tema tõi raha majja ning naised vaatasid, kuidas sellega elu korraldada. Tema enda materiaalsed nõuded olid vähesed. Vaarman kirjeldab kujukalt, kuidas ta Pauline Krossi pakki avades jäi imetlema imevalget jahu, samal ajal kui Kross silitas hellalt pakist leitud Selma Lagerlöfi teost.⁴⁹ Lagerlöfi „Gösta Berlingi“, oma lemmikraamatu, oli Kross muide juba varem Vaarmanile ette lugenud, tõlkides seda otse rootsi keelest.⁵⁰ Seda võimaldas Lagerlöfi teoste kodune, algselt vähemasti 12-kõiteline originaalkeeles kogu, mille Kross tükikaupa emalt Siberisse nõutas („Legendid Kristusest“, „Kungahälla kuningannad“, „Hüljatu“).⁵¹ Ent säärases stiilis kooselu ei sobinud mitte ainult Krossile, vaid ilmselgelt ka Siberis taas „poja“ leidnud Vaarmanile. Krossi lahkumine koos oma uue naise ehk Helga number kahega Gontšarnaja tänavale paistab olevat jätnud tema südamesse tühja koha. Võib-olla et selle sündmuse ümber tekkis esiotsa isegi väikesi varjatud kiretorme. Igatahes suutis Vaarman end kiiresti koguda ja käis noorpaaril algul tihti külas, tegi Helga meelest isegi suurema osa nende aiatöid. Võis juhtuda nõnda, et Kross ragistab toas kaasasujale Villem Raamile värse kirjutada, aga Alma – nagu nendest samadest värssidest lugeda – samal ajal „pahmab siinsamas peenraid kaevata“.⁵² Alma ise kirjutab umbes samal ajal Raamile: „Olen

⁴⁴ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile, september 1952; Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 24. VIII 1952 (eravalduses).

⁴⁵ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 29. VII 1952 (eravalduses).

⁴⁶ Alma Vaarmani kirjad Pauline Krossile 16. VII 1952 ja 4. I 1953.

⁴⁷ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 12, l. 2.

⁴⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 28. II 1952 (eravalduses).

⁴⁹ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 4. I 1953.

⁵⁰ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 21. VIII 1952.

⁵¹ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 29. IX 1951 (eravalduses).

⁵² Jaan Krossi värsskiri Villem Raamile, juuni 1953 (koopia eravalduses).

Jaanile endiselt teeniellaks. Ta naine ju noor ja kogenemata, aed suur, muidki tegemisi küllalt. Jagame ühiselt mured, rõõmud, tühjad ja täied kõhud, s. t. nende mured-rõõmud ma jagan, tasa ja targu jätan omad mured enesele, et idüllil mitte solkida.⁵³ Vend Hugo kirjast saame teada, et Krossi lahkumise aegu on Alma taas suitsetama hakanud.⁵⁴ 1953. aasta sügisel leidis Vaarman endale uue ja ülemuslikuma ametikoha, temast sai kartulikuiivati brigadir ning ta näis sellele täie hingega pühenduvat, misjärel tema vahekord noorpaar Krossiga – ja eluline sõltuvus Jaan-poisist – lõdvenes.⁵⁵

Aga truu sõprus jäi ometi edasi kestma ka pärast Siberit. Oma viimases kirjas Vaarmanile (13. X 1954) kutsub Kross teda pärast asumist tuliselt Eestisse tagasi pöörduma, sest Vaarmanil paistab ses suhtes olnuvat kahtlusi, mis seostusid arvatavasti poja õpingutega Moskvas. Ühtlasi meenutab Kross asumisel hautud ühistöö kavatsusi. Ilmselt kuulus sellesse ritta ka töölisteatrri ajalugu. Vaarmaniga kahasse kirjutatud pikema artikli mahtu uurimus „Tallinna proletarse teatri ajaloo I“ (1957), millele ei tulnud iial järke, oli tegelikult esimene raamat, mille tiitlil astus Kross rahva ette kirjanikuna. Niisiis koos Vaarmaniga. Ja see oli ka ju Vaarmani esimene raamat.⁵⁶ Söandan oletada, et see ühistöö oli ühtlasi Krossi väike võlata-gastus Vaarmanile Siberi-aastate pühendumuse eest. Ja veel midagi. Nagu nähtub Vaarmani kalendermärkmikust, on Kross talle oma hilisemat kolmandat naist Ellen Niitu tutvustanud juba 3. jaanuaril 1957.⁵⁷ See oli tõepoolest „juba“, sest südameasjad Krossi ja Niidu vahel olid otsustavalt tõiseks läinud alles 1956. aasta detsembris toimunud Eesti kunsti ja kirjanduse dekaadil Moskvas, kus kummalgi polnud kaasas abikaasat. Ellen jäi tollal veel peaaegu kaheks aastaks Krossi salanaiseks, aga Vaarmanil oli juba kõik teada. Ja tema aadressi kaudu vahetasid kaks „patustajat“ ka kirju. Olgu see toodud näitena Vaarmanist kui usaldusisikust.

Kirjandus kui kutsumus

Püütagu nüüd selgusele jõuda, kuidas edenes asumisaja elulisel taustal kirjanduslik töö. Õieti oli Kross ses suhtes asumisele jõudes peagi väge täis. Üle viie aasta oli vangimajades ja laagreis luhta läinud, seda esiteks. Ning teiseks pidi ta ilmselt tunnistama, et ainus, mis ta eksistentsile Siberis mingi vähegi rahuldava mõtte – tegelikult isegi õigustuse – võib anda, on vaimne, tema puhul eeskätt kirjanduslik tegevus. Sest rahvusvahelise õiguse spetsialistina ta end Abanis muidugi teostada ei saanud. Kolmandaks pidi ta esitsa leppima sellega, et Siberisse tuleb teoreetiliselt jääda kogu eluks, aga praktiliseltki igatahes pikaks ajaks. Vaimset tegevust ei olnud võimalik lükata mingi homse varna, sest homset ei pruukinud olemas olla.

Tähelepanuväärne ongi nüüd see, kuidas enne vanglaid professionaalseks juristiksi koolitatud ja sellisena ka juba leiba teeninud mees määratleb end ühtäkki kirjandusnimesena. Kaks ja pool kuud pärast Abanisse saabumist teatab ta emale, et „kirjanduslikul alal edasitöötamist ei katkesta ma teps mitte“, sest „elama peab ikkagi ka „millegi jaoks““.⁵⁸ Ja järgmises kirjas on kutsumusvanne veelgi tungivamalt formuleeritud: „... olen asunud hoolega tegelema mõnede ammu-alustatud asjade taastamise ja jätkamisega, mistõttu kõik vabad minutid on äärmiselt kinni. Võibolla sa suhtud sellesse töösse skeptiliselt või koguni päris eitavalt, kuid luba, et otsustan selle mõttekuse või mõttetuse üle ise. Ole[n] veendunud, et see on ainus töö, millest mul lõppude-lõpuks võib olla tõeliselt kasu.“⁵⁹

⁵³ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 229.

⁵⁴ Hugo Vaarmani kiri Alma Vaarmanile 9. IV 1953 (ERAF, f. 9593, n. 1, s. 220).

⁵⁵ Helga Roosi kiri Pauline Krossile 10. II 1954 (eravalduses).

⁵⁶ Vaarmani ja Krossi 23. oktoobril 1958 ühiselt tehtud raadiosaadet selle raamatu teemal võib täna kuulata vörgust: <http://arhiiv.err.ee/vaata/205704> või <http://arhiiv.err.ee/guid/111233>.

⁵⁷ ERAF, f. 9593, n. 1, s. 6.

⁵⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 31. V – 14. VI 1951 (eravalduses).

⁵⁹ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile, juuli 1951.

Niisiis oli kirjanikuks saamise kavatsus küps juba üsna asumise algul. Kui igavesti nutuvõrune ema poja „salmide sepitsemise“ suhtes taas kord oma kahtlevat arvamust avaldab (see ei tähenda, et ta ei armastaks poja luuletusi lugeda⁶⁰), siis põrutab poeg, et „pärast kümme aastat kestnud kahtlusi“ teab ta nüüd kindlasti – luuletalent on tal olemas (ja kriipsutab sõna „on“ kirjas alla). Ning lisab: „Minu luuletamist võta täiesti tõsiselt ja ole mulle selles moraalseks toeks.“⁶¹ Ja siis edaspidi viskab ta „võltstagasihoidlikkuse“ täiesti ült, väites, et (nii häid) luuletajaid nagu tema pole praeguses Eestis „mitte ühtki“.⁶² Menetuslikult korraldati asi nõnda, et Kross saatis kõik valminud luulekäsitõlked Tallinna, kus Helga number üks (hüüdnimega Lonta) need ümber kirjutas ja koopia Krossile (hüüdnimega Lontu ehk Lontrus) Siberisse tagasi saatis. Nii tagati käsikirjade säilivus.

Väga hästi teadvustas Kross kirjanikuks saamise eeldusena lugemist. Mitte ainult ise kirjutada, vaid ka teisi autoreid lugeda on kirjanikutöö osa: on „tarvis lugeda, tegevus, milleks mu äsjalõppenud põli pakkus nii saatana vähe võimalusi“. Samas kirjas emale teatab poeg, et on üsna varsti pärast Abanisse jõudmist otnud sealt venekeelseid raamatuid: Friedrich Engelsi „Looduse dialektika“, Puškini lõunamaised poemid ja ühe Lenini teose. Lohutabki oma tumemeelset ema Lenini sõnadega, et „viletsused on ainult tühine osa elust“, mida tema, poeg Jaan, ei pane tähelegi, sest tal on küllalt tegemist elu parema poolega. Ja mis see parem pool on, sellele annab taas vihje kirja hoogne järelmärkus: „Saatke paberit! paberit! paberit! Ja [Betti Alveri] „Tolm ja tuli“.“⁶³ Tahan kirjutada ja lugeda! Kui Goethe ja Tolstoi pole veel elamisraha maha müüdnud, siis saadetagu need Siberisse!⁶⁴ Kross rõõmustab, et suudab nüüd juba originaalis lugeda ka venekeelset väärtkirjandust, tudeerib Dobroljubovit, Belinskít ning „suure vaimustusega“ Pissarevi ja Avdotja Panajevat, loeb Vladimir Lugovskoi luuletusi.⁶⁵ Moraalses mõttes on talle neil ajal suurimat kosutust pakkunud siiski Romain Rolland'i „Colas Breugnon“, mille eesti tõlget tassinud ta vangilaagris pikalt kaasas, kuni see talt 1949. aastal suitsupaberiks näpati – ja mida ta tungivalt, aga tulemusteta soovib elurõõmu allikana lugeda oma hädaldama kippuval emal.⁶⁶ Ta nõuab, et talle saadetaks Siberisse „kõik kättesaadavad võõrkeelte sõnasõnad“ (saksa, vene, itaalia, rootsi jne.), samuti „prantsuse ja inglise keele kooliõpikud“.⁶⁷ Seda hoolimata ka seigast, et vangilaagrites oli ta saanud nii hea saksa ja prantsuse keele kooli, et vähemasti sakslased arvasid teda pärit olevat mingilt saksa murdealalt.⁶⁸ Ta kirjutabki asumisel näputäie luuletusi saksa keeles (muidugi ka selleks, et germanist Helga number kahe ees pisut oma saba kergitada), mille kohta võib öelda umbes sedasama, mis Kristian Jaagu omaaegsete saksa laulude kohta – keskmisest tunduvalt kõrgem trükikõlbulik tase.⁶⁹ Ja „Colas Breugnon“i on Kross pärast laagri sundkeekekursusi nüüd suuteline lugema prantsuse originaalis.

Kõige innukamaks raamatusaatjaks oli Lonta, kes aitas Siberi poole teele läkitada ka oma vanemate vara. Tänuks meenutab Kross mälestustes näiteks äia 16-kõitelist Brockhausi entsüklopeediat. Teine tähtis kink oli Lontalt sünnipäevaks saadud, Moskvas välja antud

⁶⁰ Vt. nt. Pauline Krossi kiri Jaan Krossile 6. X 1951 (eravalduses).

⁶¹ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 23. III 1952.

⁶² Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 12. V 1952 (eravalduses).

⁶³ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 12. V 1951. Et „Tolmu ja tule“ vaba eksemplari polnud võtta, lõi Helga number üks selle Krossi jaoks masinal ümber (Helga Krossi kirjad Jaan Krossile 29. VI ja 3. VII 1951, eravalduses).

⁶⁴ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 17. VIII 1951 (eravalduses). Tolstoi on küll vahepeal kaduma läinud (Pauline Krossi kiri Jaan Krossile 5. X 1951, eravalduses).

⁶⁵ Jaan Krossi kirjad Pauline Krossile 26. IX 1951, 9. VI 1952, 27. VI 1952, 29. VII 1952, 24. VIII 1952 (kõik eravalduses).

⁶⁶ Jaan Krossi kirjad Pauline Krossile 17. VIII 1951, 29. IX 1951 ja 19. – 22. X 1951, 12. XI 1951, 5. XII 1951, 24. I 1952, 28. II 1952, 23. III 1952, 13. IV 1952, 3. VII 1952, 24. VIII 1952 (kõik eravalduses).

⁶⁷ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 29. IX 1951.

⁶⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 5. XII 1951 (eravalduses).

⁶⁹ Käsikirjad eravalduses, ühe neist luuletustest trükkis Kross ilma viimase salmita ära ka mälestustes (J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 411–412).

Heine teoste kogu „kahes suurepärasel kõites“ (1951), mida Kross luges „pilliviisi igapäev“, nautides eriti Heine viimaste eluaastate värssse.⁷⁰ Selle põhjal hakkas ta Heinet juba Siberis tõlkima, selle toel omaendagi värssse irooniliselt teritama. Ühes 1952. aasta alguse kirjas püüab Lonta kokku lugeda, kui palju raamatuid on ta oma esimesele mehele Siberisse saatnud. Nimetuste arv küünib neljakümne ligi, neid on nii eesti, vene, saksa kui ka prantsuse keeles, aga kõiki ei ole kindlasti kirjas, autoreiks Puškin, Charles De Coster, Guy de Maupassant, Aleksandr Ostrovski, Anna Seghers, Theodore Dreiser, Emmanuil Kazakevitš, Jean Laffitte, Lev Tolstoi, Howard Fast, Maksim Gorki, Aadu Hint, Ilmar Sikemäe, Axel Munthe, Eduard Bornhöhe, Juhan Smuul, Cervantes, John Boynton Priestley, Ivan Turgenev, Mark Twain, Deniss Fonvizin, Anatole France, Jonathan Swift.⁷¹ Ja selle nimekirja kohal naise veidi etteheitev sedastus: „Sa nõuad rohkem raamatuid.“ Tõepoolest, Kross oli tol ajal asumisel viibinud vaid üheksa kuud. Selle ajaga muretsetud raamatu-kaasavara suurus näitab, et lootusest kunagi tagasi Eestisse minna ta ei elanud. Kes kirjanikuks tahtis saada, pidi seda suutma ka Siberi oludes. Ta võtabki endale eesmärgiks saada eesti kirjanikuks juba „taigamaa Pariisis“ ehk Abanis. Vähemasti diktaator Stalini surmani 1953. aasta kevadel on see üsna ühemõtteline sihiasetus. Sealtpaale muutub elu keerukamaks, ambivalentsemaks; kasvavad arad lootused Eestisse tagasi pääseda ja kerkib küsimus: kuidas talitada edasi? Igatahes on Krossi ja Helga number kahe ühine raamatukogu 1953. aasta sügisel paisunud umbes 300-kõiteliseks, „mis on Aabanis eraraamatukoguna üsna haruldane hulk“.⁷²

Värssromaan ja poeemid

Millega siis Kross kirjanikuna Abanis ise toime tuli? Osa tol ajal kirjutatud lüürikast ja katkeid lüroepikast on trükitud avaldatud. Pisem osa luuletustest, vähemalt viis neist ka saksa keeles, on siiaamaani käsikirjas. Olulisem on siiski tung kirjanduslikesse suurvormidesse. Kross oli juba 1941. aastal tahtnud tegema hakata „suuri asju“, töötades näiteks ooperilibreto kallal K. J. Petersonist (Kross Lumetile 29. I 1954). Vangla- ja laagriaastad ei võimaldanud mingit järjekindlat laua taga istumist. Asumine – nii perspektiivitu kui see ka „paiga vaimu“ mõttes ei tundunud – andis vähemalt võimaluse oma tööd ajaliselt miskitviisi korraldada. Kooselu Alma Vaarmaniga säästis Krossi enamikust söögi, majapidamise ja riietumisega seotud toiminguid, need olid „95% Alma õlul“.⁷³ Suvel algas tööpäev kell viis hommikul ja oli seega juba pärastlõunaks läbi.⁷⁴ Töölt koju tulles sõi Kross kõhu täis, tegi paaritunnise uinaku, pühendas öhtupooliku lugemisele ja kirjutamisele ning läks kell kümme magama. „Nüüd on kell juba 10 öhtul. Pärast söömist „isamaa eest“ istub Jaan ja kirjutab nagu siis, kui tal „vaim peal on“.“⁷⁵ Lisaks tulid puhkepäevad ja puhkused, higistamisrohke suvi (enamasti telliskivivabrikus) vaheldus suhteliselt „töövaikse“ talvega (saeveski, taimeõlitegu, viljavedu, stooride valmistamine, plakatite maalimine jne.). Talvel oli ajagraafik teine, aga Vaarman kandis majapidamise koormust ühtmoodi rõõmuga. „Alma hoolitseb minu eest väga hästi. Kuigi ka tema käib iga päev kella kaheksast hommikul kella 5-ni öhtul tööl, teeb ta koju tulles, nagu ta ütleb, „1500 tiiru minutis“, ja tulemuseks on alati eeskujulikult puhas tuba ja maitsvad ning rikkalikud söömaajad.“⁷⁶ Vaarman andis elule lisavõimaluse, Kross kasutas selle kohusetundlikult ära.

Hoolimata sellest ei läinud kõik nõnda libedalt, nagu tulevane literaat esitsa lootis. Füüsiliselt raske töö ei jätnud piisavalt mahti kirjanduslikuks eneseeteostuseks. Ja puhkuste ajal oli üha

⁷⁰ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 13. IV 1952 (eravalduses).

⁷¹ Helga Krossi kiri Jaan Krossile 29. I 1952 (eravalduses).

⁷² Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 4. X 1953 (eravalduses).

⁷³ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 28. II 1952.

⁷⁴ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 16. VII 1952 (eravalduses).

⁷⁵ Alma Vaarmani kiri Pauline Krossile 21. VIII 1952.

⁷⁶ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 26. IX 1951 (eravalduses).

enam tahtmist end lõdvaks lasta. Krossi auks tuleb ometi öelda, et lisaks tõlkimisele ja säravale lüürilisele paugutamisele lühivormis suutis ta end asumisel keskendada kestvale pingutusele ka pikemate tekstide kallal. Juba augustis 1951 meenutab ta emale Tiitu, see tähendab, värssromaani „Tiit Pagu“: „Jääb [telliskivivabrikust] omajagu üle ka vaba aega, mida lähimal ajal kavatsen hakata sisustama Tiidu jätkamisega. Selleks on mul aga kindlasti vaja viimast, pooleliolevat, peatükki. Selles asjas ma teile kirjutasin juba mõne aja eest ja ootan nüüd suure põnevusega. Muuseas imestan väga, et Sina senini pole mulle veel sõnagi kirjutanud oma isiklikust muljest Tiidu kohta.“⁷⁷ Niisiis kuulus see värssromaan nonde „ammu-alustatud asjade“ hulka, mille Kross asumisajal uuesti ette võttis. Tõenäoliselt langeb „Tiit Pagu“ eostushetk vangilaagrite-eelsesse aega, pole välistatud, et 1940. aastate algusse, kui Kross tahtis tegema hakata „suuri asju“. Kuid aastapäevad hiljem, 1952. aasta suvel kuuleme, et „Tiidu“ jätkamine on pooleli jäetud ja selle asemel töötatakse „pikemavõitu poeemi“ kallal, mis sügiseks peab valmis saama.⁷⁸ Aga poeem ei saagi sügiseks valmis, „aega ju ei ole, kurat võtaks!“⁷⁹. Ning seda aega jäi 1952. aasta sügisel omamoodi meeldival kombel veelgi vähemaks, sest Kross oli tutvunud oma tulevase teise naise Helga Roosiga, kooseluplaani sirgeks rääkinud ja asunud kohe seejärel otsima ostmiskõlblikku maja. Inimliku kooselu rõõmud ja mured tungisid ühes noorema naisega mähinal sisse ja nõudsid vähemalt esitsa küllap et senisest suuremat pühendumist.

Poeem, millega Kross 1952. aastast alates tegeles, oli tõenäoliselt „Gameš“. Valmis sai ta selle alles tagasi Tallinna jõudnuna 1954. aasta suvel. Seda lugesid seal nii Lumet kui ka Jaan Rummo, Krossi „erakordselt sümpaatne“⁸⁰ emakeeleõpetaja algkoolipäevilt, aga nende vastuvõtt oli jahe ja trükki teos ei jõudnud (Krossi kirjad Vaarmanile 26. VII, 2. VIII, 24. VIII 1954). Alles valikkogus „Voog ja kolmpii“ (1971) avaldas Kross poeemi esimese poole pealkirja all „Ingel ja Annus“, ent Gameši (surmaingli) nime selles enam ei mainita. Poeemi käsikiri on eravalduses säilinud.

Ka värssromaaniga „Tiit Pagu“ läks umbes samamoodi. Tõenäoliselt osutusid selle žanriline maht ja kompositsiooniline nõudlikkus asumisaja füüsilise töö koormuse juures ülejõukäivaks. Nokitsemine „kõva istumist“ ja alalist sisseelamist eeldava teose kallal muutus ebaökonomiseks ajakulutuseks; lihtsam oli teha näiteks tõlkeid. „Tiidu“ valmimise käiku täpsemalt jälgida ei õnnestu. Võib arvata, et seda pole mitte ainult pikemaks, vaid mitu korda ka ümber kirjutatud. 1953. aasta suvel pöörab Kross värsskirjas bravuurselt Raamile: „... ning kriitikat „ükskõik kui haput“ / Sult ootab „Tiidu“ alguscaput / veel ikka nagu valget laeva? / Sa talvel peenraid ju ei kaeva?!“⁸¹

Kui Helga Roos Krossi emale märtsis 1954 sõna saadab, et viimasel ajal on Jaan kirjutanud „üht pikemat satiirilist luuletust“⁸², siis võib ju siingi tegu olla „Tiiduga“. Ent kangelaslikult lõpu poole rassis Kross „Tiiduga“ alles 1954. aastal Eestisse tagasi jõudnult. „Tiidu“ käsikirja loevad paar usaldusisikut suure mõnuga, Jaan Rummo nimetab seda „passiks eesti nõukogude kirjandusse ja „meie aastate Oneginiks““ (Kross Vaarmanile 2. VIII 1954). Septembri keskel on „Tiit Pagu“ kuus peatükki igatahes katuse all ja Kross loeb valminud osa täismahus ka Lumetile tolle kodus ette. Taas saadab seda täielik eraviisiline edu ja autori „suureks luuletajaks“ tituleerimine, värssse läkitab viimane rohkest rõõmust Siberissegi (Kross Vaarmanile 14.–18. IX 1954). Viimane Tunas publitseerimisele tulev kiri Vaarmanile 13. oktoobrist 1954 jätab aga mulje, et „Tiidu“ lõpp on ikka veel laokil ja võib-olla et fataalseltki. Siinkirjutaja kasutada olevas käsikirjas leiduvad veel ka seitsmes ja ilmselt pooleli jääv üheksas peatükk, kaheksas puudub. Üksnes seitsmenda peatüki algusosa, sotsioloogilise maalingu 140 värsireal

⁷⁷ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 17. VIII 1951.

⁷⁸ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 3. VII 1952 (eravalduses).

⁷⁹ Jaan Krossi kirjad Pauline Krossile 24. VIII 1952 ja 28. IX 1952 (eravalduses).

⁸⁰ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 70.

⁸¹ Värsskiri Villem Raamile, juuni 1953.

⁸² Helga Roosi kiri Pauline Krossile 26. III 1954 (eravalduses).

(värssromaani stroofid 186–193) avaldas Kross ajakirja Looming 1957. aasta viimases numbris pealkirja all „Ühe vabriku lugu. Katkend poeemist“. Võib-olla annavad edasised otsingud „Tiidu“ osas veel tulemusi. Aga igatahes on see virtuoosselt värsistatud lugu oma praegugi hoomataval kujul tähelepanuväärne saavutus, millest tükati aimub isegi Betti Alveri hilisema „Jevgeni Onegini“ tõlke sära.

Selle teose sisuline eritlus jäägu tuleviku tarvis. Lühidalt öeldes on tegu 1930. aastate korporantlikust keskkonnast välja kasvava ja ilmselt vasakpoolseks haritlaseks kujuneva noormehe looga, mille käivitajaks on armastus põrandaaluse tegevusega seotud neiu Lo vastu. Autoril on tõsiselt tahtmist anda oma panus sotsialistlikult mõtleva ja tegutseva inimese sünni mudeldamisse. See ei lähe libedalt ja on seotud vastumeelsuse-reaktsioonidega. Tiidu esmane mulje stalinistlikku breviaari ehk „ÜK(b)P lühikursust“ lugedes mõjub usutavalt:

Ta siit-säält tsipa lehitses.
 Tekst halli, tuima mulje jättis ...
 Ning äkki pilk tal rehitses
 säält sõnu – koletised ... jätis ...
 rämps ... vördjad ... nuhid ... sabarakud ...
 Ta nõrdis --: „Kui see poripõim,
 väärt kommunism, mis sa siin pakud,
 on t e a d u s – m i s on siis veel sõim?!“
 [---]
 Tiit kõite nurka virutas!⁸³

Lugu jääb pooleli ilmselt 1940. aasta „juunipäikes“ ning silmanähtavalt ka autori edasises nõutuses. Eeskujuandjana kumab läbi „Jevgeni Onegin“, mis soosib Krossile lähedast irooniamängu, juba päris alguses pöördutakse tulevase kriitiku kui „uue Belinski“ poole. Ka vormiliseks eeskujuks on Puškini värssromaan oma umbes 5300 värsireaga, millele Krossil on siinkirjutaja kasutada olnud käsikirjas vastu panna 3668 värssi, romaani maht igatahes seegi. „Onegini“ ehituskiviks on 14-realine jambiline stroof (nn. Onegini stroof) riimiskeemiga ababccddeffegg, „Tiit Pagu“ alusühikuks 18-realine jambiline stroof riimiskeemiga ababccddeeffghiih. Puškini romaani iseloomustavad ohtrad nn. puuduvad stroofid, numeeritud, kuid sõnu mitte sisaldavad, sageli tühikutega täidetud salmid. „Jevgeni Onegini“ eesti tõlkes on neid kokku 22, Krossi värssromaanis 29. Need ei markeeri Puškinil mitte ainult enesekriitika või -tsensuuri tõttu teosest välja visatud värsse, vaid on ilmselt mõeldud iseseisva kompositsioonilise võttena lugeja kaasautorluse ergastamiseks.⁸⁴ Kross võtab selle võtte ulatuslikult üle. Lühidalt – meie ees on suurejooneline katse kinnitada oma kand eesti nõukogude kirjandusse klassikalisele vene kirjandusele nii kallis vormis.

Kuid moraal on antud juhul ikkagi see, et ka puškinliku värssromanistina ei õnnestunud Krossil eesti parnassile pürgida. Muidugi võis siin takistuseks saada autori ebalus seoses teose jätkumisega nõukogude olustikus, kindlasti aga saigi selleks Siberist naasnud vabahärra suhteliselt vabameelne ainekäsitus, millest annavad tunnistust ka äsja tsiteeritud read „Lühikursuse“ kohta. Niisiis tundub, et teose reaalselt ilmumatus ei põhjastanud mitte tema lõpetamatus, vaid et teose lõpetamatuse tingis pigem tema potentsiaalne ilmumatus. Teiste sõnadega, Kross sai aru, et vähegi jõulisema algupärandi autorina teda niisama lihtsalt Nõukogude Eestis avalikkuse ette ei lasta. Talle võimaldati pääs kirjandusellu küll tilkumisi, tõlkija ja väikevormija rollis, kuid mitte liiga nähtavaks, see tähendab – ohtlikuks osutada võiva kirjamehena; muide, ka kriitikuna mitte. Ja et see tõesti nõnda oli, seda kinnitas üks juhtum 1954. aasta sügisest.

Nimelt sai Kross 29. septembril 1954 Huko Lumeti kaudu pakkumise kirjutada ajakirjale

⁸³ J. Kross. Tiit Pagu, lk. 59 (käsikiri eravalduses).

⁸⁴ Vt. J. Tõnjanov. Poëtika. Istorija literatury. Kino. Nauka, Moskva, 1977, lk. 59–60.

Stalinlik Noorus neljakümne päeva jooksul vähemasti 200-realine poeem 1924. aasta 1. detsembril ülestõusust, see tähendab, Nõukogude Liidu mahitatud riigipöördekatsest (Lumet oli ajakirja endine vastutav sekretär, seejärel kolleegiumi liige). Et ajakirja peatoimetaja Voldemar Kapp ei teinud tema „mustast minevikust“ probleemi, siis asus Kross hoogsalt asja kallale. Ta sai peatoimetaja allkirja ja 30. septembri kuupäevaga tõendi, kus seisis järgmist: „Ajakirja „Stalinlik Noorus“ toimetuse palub osutada kaasabi toimetuse mittekoosseisulisel töötajale Jaan Jaano [*sic!*] p. Krossile, kes toimetuse ülesandel valmistab ette pikemat luuletust eesti töötava rahva relvastatud ülestõusust 1. det. 1924. a.“⁸⁵ See dokument näpus, tõttas Kross kõigepealt tollase Partei Ajaloo Instituudi direktori Joosep Saadi jutule. Vaarmanilt omakorda nõutas ta abi ühe isikuloole meenutamisel. Nimelt oli too Siberis jutustanud vanast naisest, kellega ta istunud koos Vene tänava vanglas, kelle pojad olid detsembrimässu osalistena tapetud ja kes ise läinud meelegi kindlalt vastu oma hukkamisele (Kross Vaarmanile 1. X 1954). Selle nõndanimetatud Lasnamäe Leena (poeemis Ann) kohta saadabki Vaarman Krossile 6. oktoobril andmeid, aga kõneleb lisaks veel raudus tüdrukust, kes mõni päev pärast arreteerimist vanglas lapse sünnitas. Indu täis Kross ühendab need kaks motiivi ning saab talle usaldatud ülesandega isegi topeltedukalt hakkama, sest kirjutab poemi „Pojad“ lausa kahes eri pikkusega variandis, 389 ja 508 värsireal.⁸⁶ Ta tuleb mõneti vastu nõukogude kultuuripoliitika nõuetele, vihjates noore Eesti Vabariigi („must-sini-valge kirst“) punavihasest ja tõusikluse vaimust kantud loomusele, kuid maalib „ülestõusu“ samas otsekui terroristliku salga kättemaksuivast tulenevat sündmust. Vanglastseenides elab ta ilmselt välja omaenese kunagist jõuetut raevu, kogu loo moraal on aga pigem apoliitiline, meenutades veidi A. H. Tammsaare „Kõrboja peremehe“ finaali: oma kahe kaotatud poja asemel aitab alistumatu Ann – kelles näikse Vaarmani tunnusjooni! – enne surmaminekut elule teise naise vastsündinu.

Selles stiihilist mässuvaimu hingitsevas teoses oli kindlasti palju „kahtlast“, mida Kross oma Siberist tulnu süütuses ehk ei osanudki näha. Nagu külm dušš sajab talle aga mõne nädala pärast siiski kaela Stalinliku Nooruse kirjandusosakonna juhataja Valeeria Villandi allkirjaga dokument 27. novembrist 1954, milles seisab: „Lp. sm. J. Kross! Seoses meie ajakirja toimetuse saabunud signaalidega Teie isiku kohta, osutub meil võimatuks Teie poemi „Pojad“ avaldamine. Juuresolevalt tagastame käsikirja mõlemad variandid.“⁸⁷ See ei olnud mitte ajakirja peatoimetaja (nagu Kross mälestustes oletab), vaid kirjandustoimetaja Villandi isiklikust hirmust ajendatud otsus.⁸⁸ Oma mälestustes nimetab Kross poemi kirjutamist „kas suureks lolluseks või pika investeeringuga kavaluseks“, aga ühtlasi tänab toimetust talle tookord osutatud teene eest poemi mitte avaldada.⁸⁹ Olgu kuidas oli, aga et „signaalid isiku kohta“ võivad mitteavaldamisel ettekäändeks saada, oli nüüd üheselt selge.

Näitekirjanik Kross ja Lumeti defekt

Nagu juba kõigest eelnevast näha, osutus üheks võtmeisikuks Krossi kirjanikutee nõukogulikult roobastamisel (või kontrollil) Huko Lumet. Selleski oli süüdi Alma Vaarman, kes oli Lumetiga lähemalt tutvunud võib-olla et 1950. aastal, siis kui viimane töötas vastutava toimetajana Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetuse- ja kirjastusnõukogus. Et Lumetil Krossi isiku ja kirjani-kusaatusega üldse midagi pistmist võiks olla, seda ei ole siiaamaani keegi oletanud. Oma mälestustes ei maini Kross Lumetit poole sõnagagi. Kui Vaarmaniga käis Kross perekondlikult läbi enam-vähem kuni tema surmani, siis Lumet osutus Krossi mälukaardilt hiljem täiesti kustutatud isikuks. Olulisim lõikumine Krossi ja Lumeti saatustes on seejuures veel esile toomata. Kuid

⁸⁵ Dokument eravalduses.

⁸⁶ J. Kross. Pojad (käsikirjad eravalduses).

⁸⁷ Dokument eravalduses.

⁸⁸ V. Villandi vestlus Maarja Unduskiga 16. III 2016 (lindistus eravalduses).

⁸⁹ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 481–482.

Huko Lumet. Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

taas tuleb sündmused seada järjekorda.

Ameerika elulaadi kritiseerimine sai koos külma sõja algusega üheks nõukogude kultuuri toitepinnaks. Selles ideoloogilises voos jõudsid aastail 1947–1948 Eesti teatrite lavadele näiteks Konstantin Simonovi „Vene küsimus“ (Stalini preemia 1947) ja Ilja Ehrenburgi „Lövi linnaväljakul“, aga samuti ameeriklaste James Gow’ ja Arnold d’Hussaud’ „Sügavad juured“ ning Arthur Milleri „Joe Keller ja tema pojad“ (originaalis „All My Sons“).⁹⁰ 1949. aasta märtsis koostati NSV Liidu kompartei keskkomitee ülesandel suunis Ameerika-vastase kihutustöö tõhustamiseks. See pani propagandamasina uue hooga käima kultuuritöö kogu rindel. Muuseas pidid juhtivad kirjanikud mõne kuuga valmis vorpima uusi Ameerika-vastaseid näidendeid; samuti pidi trükitama kogumikke juba olemasolevaist sääraseist lavatükkidest ning toodama neid teatrites uuesti püünele. Eesti selle žanri esinumber oli muidugi August Jakobson, kelle

näidend „Kaks leeri“ (1948) leidis eeskujuandjana äramärkimist.⁹¹ Nüüd jõudsid Eesti lavalaudadele veel sellised „šedöövrid“ nagu Nikolai Virta „Hukkamõistetute vandenõu“ (Stalini preemia 1949), Boriss Lavrenjovi „Ameerika hää!“ (Stalini preemia 1950), Sergei Mihhalkovi „Ma tahan koju“ (Stalini preemia 1950). Jakobsoni uues loomepalangus valmisid „Šaakalid“ (tema ainus näidend, mille tegevus toimub USA-s) ning „Kaitseingel Nebraskast“, millega eesti dramaturgia jõudis 1953. aastal esmakordselt Moskva Kunstiteatri ja Väikese Teatri lavale.⁹² Niisiis sai ideoloogiliselt tulikuumas antiameerika žanris korralikke loorbereid lõigata.

Kross oli Siberis nõukogude kultuurielus toimuvaga üldiselt päris kenasti kursis; eeskätt Sirbis ja Vasaras ning Loomingus, aga samuti näiteks Pildis ja Sõnas ilmuvat jälgis ta mingist hetkest tähelepanelikult. Taas pole õnnestunud täpsemalt tuvastada, millal tekkis temalgi idee luua „antiameerikanistlik“ lavateos. Aga igatahes kirjutab ta emale 13. jaanuaril 1952, et pole näidendit „ikka veel Eestisse saatnud“, lisades: „Lihvin teda veel pisut. Võtab veel mõnevõrra aega.“⁹³ Niisiis peab näidendi üsna terviklik toorik valmis olema juba 1952. aasta algul. Keset sama aasta suve saadab ta emale sõnumi, et on saanud pataka toredaid raamatuid: Teaduste Akadeemia väljaande „Dekabristid ja nende aeg“, mõned Shakespeare’i tõlked ja „ühe Jakobsoni näidendi“.⁹⁴ Dekabristide raamatu köitvust mainib ta hiljemgi.⁹⁵ Sellest

⁹⁰ K. Kask. Eesti nõukogude teater 1940–1965. Sõnalavastus. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 194, 209–212, 239–240.

⁹¹ Stalin i kosmopolitizm. Dokumenty Agitpropa CK KPSS. 1945–1953. Sost. D. Nadžafov, Z. Belousova. Meždunarodnyj fond „Demokratija“ – Materik, Moskva, 2005, lk. 321–324, 346–348, 401–405. Vt. ka: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69577>, samuti samas dokumendid 69597 ja 69635.

⁹² K. Kask. Eesti nõukogude teater 1940–1965, lk. 142.

⁹³ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 13. I 1952 (eravalduses). Märtsi algul annab aga Helga number üks Krossi „näitusmängu“ tollasele versioonile juba üsna kriitilise hinnangu (Helga Krossi kiri Jaan Krossile 6. III 1952, eravalduses).

⁹⁴ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 3. VII 1952.

⁹⁵ Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 29. VII 1952.

teosest sai kõigi eelduste kohaselt alguse Krossi kiindumus Timotheus von Bocki ehk „Keisri hullu“ (1978) hilisema peategelase vastu, mille juuri pole ta ise paljastanud. „Dekabristides ja nende ajas“ publitseeris Anatoli Predtšetšenski nimelt esimest korda dokumendi, mida Kross nimetab oma romaanis Timo memorandumiks ja mis on romaani liikumapanev jõud; publikatsiooni eessõnas tehakse juttu ka Krossi romaani teisest tähtsast motiivist – Bocki abielust eesti talutüdrukuga.⁹⁶

Mainitud Jakobsoni näidend oli arvatavasti samal kevadel raamatuna ilmunud „Šaakalid (Ameerika elulaad)“, allkirjega „Dramaatiline satiir neljas vaatuses“. Kõigepealt nentigem tõsiasi, et Krossi näidend oli enne „Šaakalite“ lugemist põhiliselt valmis. Aga taas võttis kõik rohkem aega, kui plaanitud, ning näidendi „lihvimine“ kestis pea kaks aastat. 1953. aasta lõpul on siiski punkt pandud (Vaarman Lumetile 22. XII 1953), 1954. aasta veebruaris kirjutab Kross näidendi väikesi muudatusi tehes puhtalt ümber ja paneb selle 23. veebruaril Tallinna poole teele; pärale jõuab see rahvusvahelisel naistepäeval, 8. märtsil (Lumet Krossile 9. III 1954).⁹⁷

Just Jakobsoni „Šaakalite“ pinnal sõlmus 1952. aasta sügisel Krossi ja Lumeti esialgne omavaheline kontakt. Lumet oli näidendi lavastusele Tallinna Draamateatris arvustuse kirjutanud.⁹⁸ Ja oma esimeses kirjas Lumetile 20. oktoobrist 1952 lähtubki Kross Lumeti tekstist – seda keelekriitiliselt põrmustades. See tähendab, Kross teeb teise mehega tutvust tema nõrkusi esile tuues. Etableerunud nõukogude literaati kõnetades valib oma inimõigustes alandatu ja solvatu mõõduka agressiooni tee. Nii jätkab Kross muide ka edaspidi: kirjutab kriitika Paul Rummo Pildis ja Sõnas 1953 ilmunud poemikatkendile „Puhkuse päevik“⁹⁹, sarjab juba Eestisse jõudnult luuletehniliselt läbi Juhan Smuuli poeemi „Mina – kommunistlik noor“ (Kross Vaarmanile 2. VIII 1954). Trükki sellest kriitikast säärasel kujul midagi ei jõudnud. Nagu öeldud, oli Vaarman Siberis oma asenduspoja kirjanduslikke võimeid ja tegemisi imetlusega tundma õppinud. Tema kui ausa kommunisti sotsiaalne vaist nõudis noormehe pürgimustele kaasaaitamist. Need kirjandusinimesed, keda Kross ise oli Eestis tundnud, olid enamasti kas põlu all või pagenduses. Vaarmani 1946–1950 Eestis sõlmitud tutvuste seas oli just Lumet kirjandusliku positsiooni saavutanud. Nii ta siis Lumetile Krossi soovitades kirjutabki. Kross ei saada Lumetile oma esmatutvustuseks mitte algupärast loomingut, vaid esineb keelevardjana. Mida Lumet sellele vastas, pole olnud kättesaadav. Aga suhted igatahes sel kursil edasi ei arenenud. Pärast aastast pausi, kui Kross elab juba teise naise juures, võtab Vaarman taas kord Lumetiga ühendust. Võib-olla et Krossi enese palvel. Aga igatahes on sõnadel, mis Vaarman päev pärast kadunud diktaator Stalini sünnipäeva oma teise kirja sisse poetab, klassikalist kaalu, ja need on kukkunud otse tema enese siirast suust: „eesti nõukogude kirjandus ainult võidab kui sest osa võtab ka Krossi Jaan“! (Vaarman Lumetile 22. XII 1953). Need sõnad teevad Vaarmanile au, sest ilmselt oli ta üldse esimene, kes Krossi kirjandusliku tuleviku nii prohvetlikult paika pani. Samas prahvatab Vaarman välja ka selle, et Krossil on lausahtlis üks täispikk näidend.

Kross ise järgib siiski ettevaatlikumat joont ning läkitab Lumetile järgmiseks ülevaatuses enda tehtud luule- ja proosatõlkeid vene ja saksa keelest (29. I 1954). Tal mõlgub meeles nn. armeenia variant ehk Siberisse saadetu tõlgete anonüümne avaldamine nõukogulikus koduvariiigis, mis vähemasti Armeenias oli teostatav. Sealsamas Abanis töötas ju Krossiga artellis koos Lemvel Marutjan, kes väljasaadetuna tõlkis Armeenia kirjastustele nõukogude autorite

⁹⁶ A. Predtšetšenskij. Zapiska T. E. Boka. – Dekabristy i ix vremja. Materialy i soobščeniya. Red. M. Alekseev, B. Meilax. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva – Leningrad, 1951, lk. 189–203.

⁹⁷ Helga Roosi kiri Pauline Krossile 10. II 1954; Jaan Krossi kiri Pauline Krossile 22. II 1954 (eravalduses).

⁹⁸ H. Lumet. Sõjaõhutajate tõeline pale. August Jakobsoni dramaatilise satiiri „Šaakalid“ esietendus Tallinna Riiklikus Draamateatris. – Sirp ja Vasar, 05.01.1952, nr. 1, lk. 6.

⁹⁹ Käsikiri eravalduses. Selle teksti hilisem trükivariant (dateeritud 31. augustiga 1953 Abanis) on juba ühemõtteliselt komplimenteeriv (J. Kross. Vahelugemised, lk. 15–19).

ja Balzaci teoseid.¹⁰⁰ Sest „tal õnnestus leida inimesi, kes mõistsid, et peale aknakatete võib ta veel midagi teha“. Ja nagu Kross nüüd Lumetile pisukese žestiga teatab: „Ma usun, et minu jaoks võiksite selleks inimeseks olla Teie.“ (Kross Lumetile 22. XII 1953). Kross lubab, et ei pöördu selle palvega ühegi teise poole, see tähendab, teeb Lumetist, keda ta pole iial näinud ja kellele on varem vaid ühe kirja saatnud, sisuliselt oma usaldusisiku: Lumet peaks tema tõlked salakaubana, kas anonüümselt või võõra nime all, Eestis trükki sokutama. On selge, et säärase usaldusavalduse sai ta teha üksnes Alma Vaarmani pealekäimisel. Selleks ei aidanud kaasa ka näiteks Lumetit Krossiga ühendav õpiaeg Westholmi gümnaasiumis, millest Kross sai teada alles Tallinnas (Kross Vaarmanile 26. VII 1954).¹⁰¹ Ja samuti on selge, et nii täppi kui tal ei läinud ka Krossi saatuse paikapane, niisama psühholoogiliselt naiivne oli Vaarman enamasti oma kaaskommunistide hindamisel. Mis ju tegigi temast lõppeks kommunistliku režiimi märtri. Sest Lumet kui „meie mees Tallinnas“ oli küll viimaste seas, kes oleks läinud Krossi eest oma pead pakule panema.

Kõige täielikuma pildi Huko Lumeti (kuni 1935 Hugo Liibek, 1907–1981) varasest elukäigust annab tema autobiograafia 25. jaanuarist 1952, mille ta lisas oma Kirjanike Liidu liikmeks astumise avaldusele ja mis seni pole avalikku käibesse jõudnud (liidu liikmeks teda muuseas ei võetud).¹⁰² See võimaldab täpsustada mõnd olulist detaili. Näiteks käib teatmeist siinamaani läbi, et Lumet astus kommunistlikku parteisse alles 1947. aastal.¹⁰³ Ise kirjutab ta, et tegi seda juba 1940. aastal, aga et Nõmme-Kivimäe sanatooriumis olles esitas „klassivaenlane“ tema peale laimukaebuse. „Haiguse tõttu ei saanud ma anda vajalikku vastulööki ja vaenlase provokatsioon õnnestus. Partei liikmepiletite ümbervahetamisel jäeti mulle ÜK(b)P liikmepilet välja andmata. [– – –] Alles pärast sõda läks mul korda tõestada oma süütust ja mind võeti uuesti parteiridadesse vastu liikmena 1947. a.“¹⁰⁴

Teine täpsustus, mida Lumeti autobiograafia võimaldab, on veelgi tähtsam. Nimelt hakkas 1949. aasta algul pihta üleliiduline kampaania kosmopolitismi ja läänelike kultuurimõjude väljajuurimiseks, mispuhul Loomingus (ning juba varem Sirbis ja Vasaras) trükiti ära ajalehe Pravda toimetuseartikkel „Ühest antipatriootlikust teatrikriitikute rühmast“. Samas ilmus selle Eesti-keskne satelliitkirjutis „Paljastagem lõplikult kodanlik-esteeditavad antipatriootlikud teatrikriitikud“, mis oli 2. märtsil avaldatud Max Laossoni vastutaval toimetamisel ilmuva ajalehe Rahva Hääle toimetuseartiklina (5. märtsil ka Sirbis ja Vasaras), aga mille Lumet oma eluloos tunnistab iseenda kätetöök.¹⁰⁵ See on eeskujuandev stalinistlik sõimulugu, kus peamisteks ohvriteks valitakse Rasmus Kangro-Pool ja Karin Kask; üheks ideoloogilise peksu ajendiks saab muuseas „karjäärihimulise“, „kodanlik-esteeditava“ ja „roiskunud kriitikameetodeid“ harrastava Kase arvustus Simonovi antiameerikanistliku „Vene küsimuse“ lavastustele Eestis. Nagu teada, vangistatigi Kangro-Pool ja Kask järgmisel aastal ning esimene kandis oma karistust sealsamas, kus Kross, nimelt Komi ANSV-s. Lumet oli vilgas teatriarvustaja nii enne kui pärast seda ideoloogilist töövõitu ning ajas asju

¹⁰⁰ Vt. J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 405–406.

¹⁰¹ J. Westholmi gümnaasiumi IX lennu (1927) lõpetajate seas on nimetatud Hugo Lübek, õigemini Liibek (Per aspera ad astra I. Jakob Westholm ja tema kool 1907–1937. Westholmilaste Koondis, Toronto, 1985, lk. 145).

¹⁰² Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul 22. XII 1955 „otsustati teatada Huko Lumetile, et juhatuse eelneva arvamustevahetuse põhjal peab üksmeelselt tema soovivaldust Eesti NSV Kirjanike Liitu astumiseks enneagseks“ (ERA, f. R-1765, n.1, s. 162b, l. 154).

¹⁰³ Nt.: Eesti kirjanike leksikon. Koost. O. Kruus, H. Puhvel. Toim. H. Puhvel. Eesti Raamat, Tallinn, 2000, lk. 311; O. Kuningas. Huko Lumet 70. – Looming 1977, nr. 5, lk. 875–876; Looming 1981, nr. 9, lk. 1340 (nekroloog).

¹⁰⁴ H. Lumet'i eluloolised märkmed. Trükkis ilmunud tööde (osaline) loetelu. 3+3 lk. (Koopia eravalduses).

¹⁰⁵ [H. Lumet]. Paljastagem lõplikult kodanlik-esteeditavad antipatriootlikud teatrikriitikud. – Rahva Hääle, 02.03.1949, nr. 50, lk. 2–4; Looming 1949, nr. 2, lk. 212–222. Varem on teksti autoriks peetud Endel Jaanimäge (J. Hain. Rasmus Kangro-Pool – elu ja moraal. – Looming 1991, nr. 11, lk. 1551), kes EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitjana andis sellele oma suunised.

ajal, mil Kross tema poole pöördus, väidetavalt ENSV Teatriühingu vastutava sekretärina (1951–1956).¹⁰⁶

Kui Vaarmanil ja Krossil oleks oma usaldusisikuks valitu panus juhtivate teatritegelaste füüsilisel isoleerimisel teada olnud, siis poleks muidugi sündinud mõtetki Lumeti Krossi eest tulle saatmiseks. Aga teada see neil polnud. Nagu ka see pärastine seik, et hiljemalt 1955. aasta oktoobrist sai Lumetist Riikliku Julgeoleku Komitee kaastööline, niisiis agent nimega (Eduard) Orula.¹⁰⁷ Orula värbamine läinud luureametnikel kergesti, sest ta olnud oma rolliga „meelsasti“ nõus ning lubanud nõukogude patrioodina ülesandeid ausalt täita. Orula põhiülesandeks oli jälgida „kodanlikus natsionalismis kahtlustatavat“ Aadu Hinti, kellega Lumet oli sõja ajal töötanud koos evakueeritud eestlaste artellis Hissaari orus Tadžiki NSV-s (julgeolekuraporti järgi „Samarkandi linna piirkonnas“). Oma sidemete seas loetles Orula-Lumet 1955. aastal umbes 40 haritlast, ning pole välistatud, et mainis ka Krossi nime. Hinti pidas Orula mõjukaks natsionalistiks, kes 1942. aastal tegi katse põgeneda välismaale; aastail 1962–1963 esitas Orula kaebusi ka Voldemar Panso peale.

Niisugune oli siis mees, kellele Kross tegi panuse nõukogulikkude kirjandusilma jõudmisel. Krossi saadetud tõlkeproovid andis Lumet „vastavate inimeste kätte“ ning vangerdas hiljem vastutusest kõrvale neilt kuulnud asjaoludele viidates (Lumet Krossile 9. ja 27. III 1954); võime vist kindlad olla, et ilmuma polnud Krossi tõlked määratudki. Eriti pärast seda, kui Kross oli Lumeti palvel saatnud teele oma poliitirooniliste nuketega eluloo („ilmavalgust nägin Tallinnas 1920ndal aastal, nii et enne Oktoobrit midagi ebasündsat ei sooritanud“), kus kirjas ka paar põnevat pisiasja, näiteks Krossi aastail 1940–1941 kirjutatud välispoliitilised artiklid, mida siiani pole tuvastatud (Kross Lumetile 29. I 1954). Kross pöördub Siberi karges õhus Lumeti otsekui oletatava mõttekaaslase poole ja tollel pole keeruline tema meelsuse lähteid aduda. Nõukogude kultuuripoliitika võttestikku tundes pidi Lumet teadma, et hoolimata tema seniseist teeneist võidakse teda ennast otsekohe kasutada söödana, kui tekib vajadus püüda mõnd suuremat kala. Ja seda eriti siis, kui ilmnes „oht“, et Krossi-sugused hakkavad Siberist viimaks tagasi tulema. Kross ise taipas alles Eestis kontrasti põhimõttel lihtsat tõde, et oma füüsilise eraldatuse aastail oli ta olnud vaimselt vaba parimal tollasel Nõukogude Liidus võimalikul moel.

Mõned kuud pärast tõlkeid läkitab Kross oma kirjanduslikule patroonile tolle küsimise peale ka näidendi „Marc Edfordi kaitsekõne“.¹⁰⁸ Lumet oli ise ilukirjanduslikke katsetusi avaldanud aastast 1941 ning kahtlemata oli ta ka dramaturgilise vaistuga inimene. Tema selle-suunalised harrastused tipnesid koos Alfred Meringuga kirjutatud libretos esimesele Nõukogude Eesti operetile „Rummu Jüri“ (aluseks Jaan Metua mitmeosaline näidend „Jüri Rumm“ aastaist 1921–1925, muusika autorid Edgar Arro ja Leo Normet), mis lavastati „Vanemuises“ 1954 (lavastaja Udo Väljaots) ja „Estonias“ 1955 (lavastaja A. Mering), seejärel ka mitmetes teatrites Moskvast, Kiievis, Riias, Kaunases jm. Lumet võtab Krossi näidendi heatahtliku põhjalikkusega läbi (Lumet Krossile 27. III 1954), aga tähelepanuväärne on seejuures, et Kross arvestab ümbertöötusel suurt osa tema kriitilisi märkusi. Seda kinnitab näidendi lõplik käsi-kiri, kus Lumeti märgatud maitsetusi on maha tõmmatud. Kahe nii erineva motiivatsiooniga isiku vahel oli niisiis mõeldav ka loominguline koostöö. Üldiselt annab Lumet näidendile tollastes oludes väga kõrge hinnangu, mis on ka õigustatud, sest kindlasti ületas see oma

¹⁰⁶ Eesti kirjanike leksikon, lk. 311; Eesti teatri biograafiline leksikon. Koost. K. Haan, H. Aassalu, V. Paalma. Eesti Entsüklopeediakirjastus – Eesti Teatriliit, Tallinn, 2000, lk. 349. Oma 1952. aasta alguse käsikirjalises eluloos Lumet seda töökohta küll ei maini.

¹⁰⁷ Esitis ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna töö tulemuste kohta ajavahemikul 1. IV 1954 – 1. IV 1955. Rahvusarhiiv, Tallinn, 1999, lk. 93.

¹⁰⁸ J. Kross. Marc Edfordi kaitsekõne. Näidend neljas vaatuses proloogi ja epiloogiga (96 lk., käsikiri eravaldukes).

üldinimlikult kandvuselt nii Jakobsoni „Šaakalid“ kui ka „Nebraska“. Kui jutt läheb autori jaoks kõige tundlikumale teemale, avaldamisele ehk tüki võimalikule lavalepanekule, muutub Lumeti tegusus – nagu ikka – hämavaks ja küllap ka silmakirjalikuks. Ta lubab näidendit lugeda anda tollasele Pärnu Draamateatri peanäitejuhile Kaarel Irdile, ainukesele, kes „on suuteline niisugustest asjadest midagi taipama“ (Lumet Krossile 27. III 1954). Kuid Irdil pole esiotsa aega, siis ütlevat ta küll, et „asjast saab asja“, Krossi tagasihoidmisel Eestisse kaotab aga näidendi vastu millegipärast huvi (Lumet Krossile 13. V 1954; Kross Vaarmanile 2. VII ja 26. VII 1954). Küllap on kõige taga lõppeks seesama, mille ainult Valeeria Villandi julges välja öelda – „signaalid Teie isiku kohta“. Ning kahjuks peab oletama, et neid hoiatavaid signaale jagas eeskätt Lumet ise. Arvatavasti järgis tema tegevus stalinistliku „dialektika“ äraproovitud põhimõtet: julgustada ja juhendada noort autorit isalikult tema loomistöös, kanda aga teisalt isalikku hoolt sellegi eest, et tema teosed (niisama lihtsalt) trükki või lavale ei pääseks.¹⁰⁹

Oma konfliktilt meenutab Krossi „Marc Edfordi kaitsekõne“ kõigi nõukogude Ameerika-kriitiliste näidendite suurt eeskujut, Simonovi „Vene küsimust“, mis eesti keeles ilmus raamatuna 1948. Nii ühes kui ka teises on peaosaliseks olemuselt moraalne mees, kes armastava naise või perekonna röömuks/survel võtab vastu majanduslikult tasuva pakkumise osaleda kapitalistlikus propagandamasinas. Seejärel toimuva dramaatilise pöörde tagajärjel suunab ta relva sellesama propagandamasina vastu, seades ohtu oma tuleviku. Paradoksaalsel kombel võimaldasid Ameerika-ainelised teosed käsitleda sääraseid elulisi probleeme, mida nõukogude olustikku paigutatuna ei olnud võimalik avalikustada. Üheks neist oli ühiskonna totaalne ideoloogiline mürgitamine, meediakanalites toodetav valskus. Üsna usutav, et Kross ei kirjutanud oma näidendit mitte üksnes õrnas lootuses pääseda sellega suure liidu suurt raha töötavale lavale (seda tagamõtet ei maksa päriselt maha mätta), vaid ka vajadusest käsitleda varikatte all suure liidu kõige salastatuma ehk ideoloogilise vägivalda tootmist. Kui muuta tema näidendis koha- ja isikunimed ning veel üht-teist, võiks sellest saada ka süüdistus stalinistliku ühiskonna vastu. Kaalukaimas kirjas Lumetile põhjendab ta oma näidendi Ameerika-ainelisust iseenesest ju piisavalt küünilisel moel, väites umbes nõnda, et ehkki tal pole isiklikku kogemust Ameerika ühiskonnaga, on see talle ometi lihtsamini mõistetav kui kaasaegne nõukogude elu (Kross Lumetile 29. I 1954). Umbes samas toonis andis Kross veel 1980. aastail vastuse küsimusele, miks eelistab ta lähiajaloo asemel kirjutada aina Eesti vanemast ajaloost: aga masina-traktorijaamadega pole mul ju elus olnud mingit pistmist!¹¹⁰

Teisalt jäi „Marc Edfordi kaitsekõne“ siiski ka Krossi kõige kaugemale minevaks katseks sobitada stalinistliku kirjanduse triviaalsüsteemi. Näidend on muidugi tõsine ja tõsiseltvõetav teos, mitte mingi kiirelt kokku klopsitud paskvill. Selle moto pärineb tollaselt nõukogude arvamusiidriit Ilja Ehrenburgilt ja teksti sees meenutatakse NSV Liidus tollal mainekat ameerika kirjanikku-kommunisti Howard Fasti: 26-aastaselt luuletajal Frankil on riulis Fasti autogrammiga teos. On teada, et Krossile saadeti Siberisse Fasti „Vabaduse tee“ (eesti keeles 1951),¹¹¹ kuid nähtavasti tundis ta ka ameeriklase teist eesti keelde tõlgitud teost, indiaanlaste-ainelist romaani „Viimne piir“, kust leiab enese jaoks olulisi lauseid: „Ja kui Hart ütleb mulle: ma näljutan su pesakonna surnuks, – siis ma vastan talle nagu indiaanlased sõjaväele sinu sõbra Fasti raamatus: Näljuta! Aga surmata sa meid ei saa. Sest me oleme juba ammu surnud!“¹¹² 1953 pälvis Fast Stalini rahupreemia, kuid tema täht kustus kiiresti pärast seda,

¹⁰⁹ Selle printsiibi kohta vt.: J. Undusk. Neetud dialektika. – Tuna 2016, nr. 3, lk. 2–14.

¹¹⁰ Vt. J. Undusk. Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu, 118). Ilmamaa, Tartu, 2016, lk. 646.

¹¹¹ Helga Krossi kiri Jaan Krossile 29. I 1952.

¹¹² J. Kross. Marc Edfordi kaitsekõne, lk. 68. Vrd.: „Nad ütlevad, et nad on juba ammugi surnud; nad ütlevad, et inimene on siis surnud, kui temalt on võetud kodu, kui temast tehakse ori vanglas.“ (H. Fast. Viimne piir. Tlk. H. Tiidus. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 259). Vrd. ka Jaan Kaplinski omal ajal suure tähenduse omandanud värsiridadega: „Vercingetorix ütles: Caesar, sa võid / võtta meilt maa, kus me elame, / aga maad, kus me surime, ei saa meilt võtta.“ („Tolmust ja värvidest“, 1967).

kui ta 1956. aasta Ungari sündmuste ajal astus protestiks komparteist välja ja muutus siinmail pooleldi keelatud kirjanikuks.

Hoolimata käsitletava aine tõsidusest, ei puudu „Marc Edfordi kaitsekõne“ sünniloos ilmselt mängulise maakuulamise moment: Krossil oli ju hästi teada, et tema dramaturgiline toode kuulub žanri, millega vähemasti formaalselt püütakse ära teenida nõukogude kultuuri-ametnike heakskiitu. Sestap sobib siin lõpetuseks tsiteerida tema iroonilist, näidendi mitmekihilist motivatsiooni avavat värsskirjas enesearvustust sõber Villem Raamile, kes pesitses tollal samas Krasnojarski kraisis, sada kilomeetrit eemal Dolgii Mosti ehk Pikasilla-nimelises paigas:

Sa hakkad, loodan, aru saama,
 kui vapustavat uudist kuuled,
 et märtsi kergemeelsed tuuled
 siin sünnitasid ... terve draama ...,
 kus, kuigi seda mõõnda loll on,
 mul kõige naeruväärsem roll on –
 Jah ... Ma ei mõtle selle läbi
 end rehabiliteerida,
 et luisata: oh, mul on häbi –
 ja pomisedes veerida
 võltsvagatsevat de profundist.
 Miks peita oma tõelist hammast,
 kui siiski ei saa õiget lammast
 ka lambalaudas kasvand hundist?!
 Ning lugu ise? Palju pikka
 ja pingutatud igavust,
 tõtt – vähe, nagu elus ikka,
 ning vaevalt rohkem sügavust ...
 Noh, võimujõmmi arrogantsus,
 noor, ilus naine, selle mees,
 poliitiline obskurantsus –
 kõik on siin omajagu sees ...
 Pikk lugu ... Mitu kirjut vaatust
 ja keskmisest kaliibrist kired,
 kolm-neli „purustatud saatust“
 ja lõpupaugust verenired –
 kõik igas suhtes comme il faut.
 Seejärel kohtustseene tüütuid –
 Ei ühtki süüdlast. Ainult süütuid.
 Ja kõik. Pikantseim ent on too,
 et juhus otsapidi loo
 siit kandis Tallinnasse – Oo,
 ma kuulen, kuis lööd käsi kokku:
 „Noh, jälle mingi jabur jant!
 Kuid miks ta kurat lõi siis lokku
 nii, et sest kuulis kodukant,
 kui lugu siingi veel ei teata?!“
 Su nõrdimus keeb kui fontaan
 ja ükski võim ta vett ei peata:
 „Banaalne aabanlik romaan?!”

Mis häbi! Mis skandaalne langus!
Kus on su sündsus?! Kus kommaan
ja EÜS'lik komberangus?!
Ah, kas sul pole piinlik, Jaan?!“
Ent – ei! Mu põsk ei muuda jumet ...
Võibolla, kolkima mind peaks –
kuid igatahes kriitik Lumet
mu näidendit peab üpris heaks.
Mul ees kas seisab avastus,
et ta on loll – veel rohkem: et ta
on fraasidega loopija
või, kui ta end ja mind ei peta,
pean uskuma, et lavastus
ehk polegi utoopia.¹¹³

Nentigem niisiis kokkuvõtteks, et asumisaastad osutusid ajaks, mil Kross püüdis sisse elada professionaalse kirjamehe tööstiili. Seda muidugi niivõrd, kui see füüsilise leivatöö kõrvalt oli võimalik. Millises rollis ta oma jala viimaks kirjanduslikesse koridoridesse viiva ukse vahele saab pista, ei olnudki peatähtis, katsetada tuli nii tõlkija, luuletaja, näitekirjaniku kui ka kriitikuna. Kui ajutiseks või igaveseks kujuneb Siber, ei olnud kellelegi tollal teada. Juristina ei olnud seal igatahes midagi peale hakata. Siduda oma elu lõppsiht juba 30-aastaselt telliskivivabriku või puidutöökojaga oli kergesti kättelibisev lahendus, mis mõjus nagu surm. Ei olnud midagi muud õigustamaks oma eksistentsi, kui teha järjekindlalt kirjatööd: ükskõik missugust, ükskõik kui väsinult, ainsa eesmärgiga lõpetada päev inimesena. Teha seda kohe. Sest ei olnud silmapiiril mingit paremate tingimustega homset. Mitte rajada elu lootusele. Mitte uskuda. Teha viivitamatult vaimne tegu, loobumata ka taotlustest monumentaalsusele. Paistab, et see oli moraal, millega Kross Siberist naasis. Sellega oli Tallinnas ühest küljest kerge jätkata. Tema probleem ei olnud koju jõudes enam see, kelleks saada, mida teha. Seda oli otsustanud Siber. Probleem oli pigem see, kuidas hajutada kaaskodanike argust (või miks mitte ka – kadedust) ja jõuda avalikkuse ette. Selle müüri murdudes toimuski prahvatus, millest Kaplinski tsiteerides sai alustatud. Mees ise müüri taga oli juba mõnda aega loomin-guliseks etteasteks valmis.

Ehkki Kross oma asumisaegset ja vahetult asumisjärgset loomingut hiljem üldiselt ei meenutanud ning selle erinevail põhjusil mitteavaldajaid pigem tänas kui siunas, polnud tal õieti põhjust selle pärast häbi tunda. Tema kompromissid ametlikult pealesunnitult poeetikaga jäid juba tollal mõistlikeks ning ikka löid teoseist kandvaina läbi sõltumatu loojaisiksuse üldinimlikud ihad. Ja nõnda poleks ka neist tekstidest koosnev kogutud teoste lisakõide tulevikus põrmugi mõeldamatu.

Idee avaldada Jaan Krossi kirjad pärineb Tuna peatoimetajalt Ott Raunalt. Selle teostamisel olen omakasupüüdmatut abi saanud Tõnu Tannbergilt ja Mart Oravalt, aga samuti Vilve Asmerilt, Astri Schönfelderilt, Mare Oldelt, Joel Iljalt, Vahur Aabramsilt, Valdur Ohmannilt ja oma abikaasalt Maarjalt. Ja veel mitmelt teiselt. Kõik nad olgu tänatud! Et oma kirjades kasutab Kross nii ümar- kui ka nurksulge, siis on koostaja sissehüpped sellesse tekstivoogu märgitud looksulgudega.

---

¹¹³ Värsskiril Villem Raamile, märts-aprill 1954 (koopia eravalduses).